

JAKO ZSIGMOND
A MAGYARPATAKI
ÉS A KALINI HAMUZZSÍR-HUTA
TÖRTÉNETE

GAZDASÁGTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK

2

JAKÓ ZSIGMOND

A MAGYARPATAKI ÉS A KALINI
HAMUZSIR-HUTA TÖRTÉNETE

TUDOMÁNYOS KÖNYVKIADÓ
BUKAREST, 1956

JAKÓ ZSIGMOND

L

A MAGYARPATAKI ÉS A KALINI HAMUZSÍR-HUTA TÖRTÉNETE

*Adatok az erdélyi kapitalista erdőgazdálkodásnak
és a nagybirtok ipari vállalkozásainak
a kezdeteiről*

FSZEK Központi Könyvtár

0 010004 866472

LELTÁROZVA
2018

TUDOMANYOS KÖNYVKIADÓ
BUKAREST, 1956

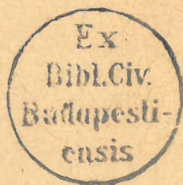
A TANULMÁNYT ÁTNEZTE

D. PRODAN

AKADEMIKUS

✓ 8-41935 dob

8/61311

A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története*

Közismert dolog, hogy az Erdélyi Medence határhegységei Európának erdőben leggazdagabb területei közé tartoznak. Nem ritkák itt az olyan nagyobb közigazgatási egységek, amelyekben az erdőség meghaladja az összterület felét. Máramarostól a Nyugati Szigethegységen és a Déli-Kárpátokon át a Székelyföldig napjainkban is az erdő- és faipar áll a lakosság termelő munkájának és megélhetésének középontjában.

Az erdőnek az itteni bőségéből és nemzetgazdasági fontosságából azonban hiba volna egyben fejlett erdőtörténeti kutatásra is következtetni. A polgári történetírás teljesen műveletlenül hagyta az erdélyi gazdaságtörténetnek ezt a nagyfontosságú ágát. A biztató kezdet: Tagányi Károly múlt századi gaz-

* E tanulmány *Istoricul manufacturilor de potasă din Valea Ungurului și Călin (Contribuții din domeniul exploatarei forestiere la istoria începuturilor capitalismului în Transilvania)* címmel a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának a folyóiratában (*Studii și cercetări științifice*, 1953 (IV), 3—4. sz., 347—420. l.) jelent meg először. A kézirat lezárása (1950. X. 14.) utáni magyarországi irodalomból a szerző csak a legfontosabb összefoglaló munkák eredményeivel egészíthette ki dolgozatát.

dag okmányközlése¹ után egészen siralmasan hat az a néhány vérszegény üzemismertetés, amely ezen a fában gazdag területen az erdőtörténetet egyáltalában képviseli. Ezek a dolgozatok ugyanis többnyire nem a tudomány, hanem az erdőállományt valósággal megtizedelő kapitalista rablógazdálkodás érdekében készültek. A régebbi korokkal foglalkozó fejezeteik egyenesen közönséges és gyarló kompilációk közismert összefoglaló munkákból.² E tanulmányok tehát már megjelenésük idején sem állottak a kor színvonalán. Még kevésbé támaszkodhat rájuk az erdővidékek dolgozó népének a múltja után érdeklődő mai történész.³ Ezért most, amikor a Román Munkáspárt

¹ Tagányi Károly, Magyar erdészeti oklevéltár. Budapest, 1896, I—III.

² Vö. Gociman Aurel, Industria și comerțul lemnului din bazinul Mureșului superior. Cluj, 1929.; Ua., Industria și comerțul lemnului în județul Trei-Scaune (Klnyt. az Observatorul Social Economic c. folyóirat 1931. évfolyamából). Az üzemtörténetek közül mindmáig messze kiemelkedik Zaminer Eduard, Geschichte des Waldwesens der königlichen freien Stadt Kronstadt. Kronstadt, 1891. c. munkája, bár ebből sem hiányoznak a dilettáns historikust eláruló jelek. Zaminer kitűnő helyi adatai természetesen nem nyújthatnak elegendő alapot általánosabb érvényű megállapításokra.

Az erdélyi erdő történet fejletlenségének azonban korántsem a forrásanyag hiánya az oka. A levéltárak ugyanis, a gazdaságtörténeti anyagukat ért nagy pusztítások ellenére, módot nyújtanak az egyes fakitermelő vállalatok működésének, az erdőművelés életének történeti ábrázolására. Ilyen irányban folytat tanulmányokat Imreh István, a Bolyai egyetem előadójának, a Bánffy család kalotaszegi és szilágysági erdőgazdálkodásával kapcsolatban. Ugyancsak ebbe a problémakörbe kapcsolódnak bele Kovách Gézának az erdők, irtások és erdei legelők allodizálásával kapcsolatosan szintén a Bánffy szilágysági és kalotaszegi levéltári anyagában folytatott kutatásai. (Vö. Kovách, Date privitoare la răpirea păminturilor iobăgești din Transilvania pe moșiiile familiei Bánffy. Klnyt. a Studii și articole de istorie. București, 1956. c. kötetből).

³ A korszerű erdő történeti kutatások problematikájára és irodalmára vonatkozóan l. Juhász Lajos, A vasmegyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században (Századok, 1937, 553—575. l.).

Központi Vezetősége és a Román Népköztársaság kormánya napirendre tűzte az erdőgazdaság szocialista helyreállítását a Szovjetunió erdősítési tapasztalatai alapján,⁴ a történész szintén kötelességének érzi, hogy a kapitalizmusból örökölt szomorú helyzet genezisének a feltárásával maga is hozzájáruljon ennek a fontos nemzetgazdasági kérdésnek a megoldásához.⁵

1. A feudális nagybirtok válsága és az erdőgazdaság új szerepe a XIX. század elején

A Habsburgok és az uralkodó osztályok meg egyezésén alapuló feudális reakció a Diploma Leopoldinum óta (1691) eredményesen igyekezett Erdélyt gyarmati sorban tartani. Ennek ellenére, a termelőerők fokozatos fejlődésével, a XVIII. század közepére itt is jelentkeztek a feudalizmus általános válságának letagadhatatlan tünetei. A termelőerők továbbfejlődését megbénító, bomladozó feudális rendszert semmiféle reform sem menthette meg jól kiérdemelt sorsától: a teljes megsemmisüléstől. Még az

⁴ L. a Román Munkáspárt Központi Vezetőségének és a Román Népköztársaság kormányának a fakitermelés és a faipar munkájának a megjavításával kapcsolatosan hozott 1950. okt. 5-i határozatát és legújabban a Román Munkáspárt II. kongresszusának irányelveit a népgazdaság fejlesztésének 1956–1960. évi második ötéves tervére vonatkozólag.

⁵ Megjegyzendő, hogy, bár e tanulmány idézett bizonyító anyaga szinte kizárólag a Bánffy család levéltárából való, a feudális nagybirtok válságával kapcsolatos általános megállapítások egész sor más erdélyi családi levéltár anyagának az áttanulmányozásán is alapulnak.

A szilágysági huták iratanyaga a Bánffy családnak a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári Történeti Levéltárában (volt Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára) lévő levéltárában található, elsősorban az Archivum Commune elnevezésű levéltártest 18–22. kötegében. A továbbiakban, ha csak a Bánffy-levéltárat (Bánffy-cs. lvt.) idézzük, ez alatt mindig az Archivum Commune említett csomói értendők.

olyan újítások sem, mint amilyeneket a jozefinista kísérlet hozott. A rendszer alapjául szolgáló jobbágyföldesúri viszony egyre mélyülő, megoldhatatlan váltságba került. A régi termelési viszonyok között megrekedve nemcsak a kizsákmányolt osztályok helyzete vált elviselhetetlenné, hanem a hagyományos módszerekkel hovatovább maguk a kizsákmányolók sem biztosíthatták gazdaságuk kellő jövedelmezőségét. Mindezt az osztályellentétek korábban elképzelhetetlen kiéleződése kísérte. Valóban a XVIII—XIX. század fordulójára az erdélyi nemesség házaiban az anyagi nehézségek, szaporodó adósságok mellett, a parasztfelkelés réme lett a legállandóbb vendég. A gazdasági és társadalmi élet mindennapos apró tényei és a külföldi fejlődés jelenségei a leghatalmasabb feudális birtokost is figyelmeztették, hogy az a rendszer, amely az ő kiváltságos helyzetének az alapja, halálosan beteg és napjai meg vannak számálva.

Az uralkodó osztály tagjainak növekvő igényeik kielégítéséhez fokozódó jövedelmekre lett volna szükségük. Birtokaik hozamát azonban a hagyományos gazdálkodás mellett lényegesen már nem emelhatték, jelentős javulást hozó beruházásokra nem volt pénzük. „Ugy tapasztalom — írja Bánffy György, a későbbi gubernátor, Márgai Ferenc jószágkormányzóhoz 1775-ben —, hogy az provent sok helyt az naturalekkel együtt az 5%-ot sem superalja, de azon kívül, ha rossz időjárás tanál lenni, inkább kiviszen, mintsem bé hozzon.“⁶ „Ami a jószág vékonyan kereshető Proventjéből ingrediál, mind az Udvarokban occuráló kölcségekre, mind pedig az Épületekre annyira ki megyen, hogy meg nem is érem vele“ — erősíti meg urának a véleményét Márgai.⁷ Bánffy és

⁶ Bánffy-cs. lvt. Consignatio 26. Relata: 1775. jan. 5.

⁷ Bánffy-cs. lvt. Missiles, Márgai Ferenc inspektor levelei. 1774. nov. 20.

Márgai levelezésében nem ritkák az ilyen kitételek: „Hogy nagyságod számára Pénzt adminisztrálnék, azt... örömetst teljesíteném, csak volna.“⁸ „Már anynyira neveltem a kölcsönzést, hogy nem tudom honnét fizethetem.“⁹ „Másszor is bajos volt a pénz keresés, de ugyan bajos most e mi Hazánkban“ — panaszkodik Márgai Bánffynak, ha csak néhány száz forintnyi kölcsönnel kellett is urát állandó pénzzavarából kisegítenie.¹⁰ Nagyobb beruházásokra elegendő tőkével tehát nemcsak maguk a birtokosok nem rendelkeztek, hanem a hitelszerzés is rendkívüli nehézségekbe ütközött, minthogy a tőke felhalmozása Erdély félgymati helyzetének következtében erősen vontatott ütemű és meglehetősen kismértékű volt.¹¹

Ezen a tőkeszegénységen a századforduló mezőgazdasági konjunktúrája sem változtatott lényegesen. Az átmeneti gazdasági fellendülés ugyanis, az olcsó és jó közlekedési utak hiányában, Erdélyt nem érintette olyan mértékben, mint az iparosodott vidékekhez közelebb eső tartományokat. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1811-ik évi devalváció alkal-

⁸ Uo.

⁹ Uo., 1774. nov. 20., 1776. júl. 18.

¹⁰ Uo., 1783. máj. 11. — Az erdélyi nemesség eladósodására, a hitelviszonyokra, a földművelés tőkés átalakításának akadályaira vonatkozóan értékes anyag található Imreh István, Az 1848-as forradalom gazdasági előzményei Erdélyben c. kéziratos dolgozatában, melynek használatát a szerzőnek ezúton is köszönöm. Vö. Pach Zsigmond Pál, Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Budapest, 1952, 230—249. l. Az erdélyivel sokban egyező magyarországi viszonyokra vö. Ungár László, A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt (Századok, 1935., 39—60 l.) Iványi-Grünwald Béla, Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés (Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai). Budapest, 1930., Mérei Gyula, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Budapest, 1948. (ezután: Mérei, Mezőgazdaság.)

¹¹ Mérei Gyula, Magyar iparfejlődés. Budapest, 1951. 1—3. l. (ezután: Mérei, Iparfejlődés). Pach, i.m., 212—240. l.

mával az egész Habsburg-monarchia területén forgalomban volt 1060 millió forint bankó-cédulából Erdélyben csak kb. 20 milliónyt váltottak be, bár ez a tartomány mind területére, mind pedig népességére nézve a birodalomnak hozzávetőleg a tized-részét tette ki.¹²

A válságba került feudális vezetőréteg mindenhol általában a legkényelmesebb és a tőle legkevesebb munkát, áldozatot kívánó módszerekkel igyekezett bevételeit növelni.¹³ A tőkehiány Erdélyben még kíméletlenebbé és kizárólagosabbá tette ezeket a módszereket. Az általános módszer a jobbágyság fokozottabb kizsákmányolása, földjeinek kisajátítása, életlehetőségeinek elszűkítése volt. Új termelési ágak bevezetésére a földesurak csak ritkán gondoltak; akkor is legfeljebb a birtokaikon addig felhasználatlanul heverő nyersanyagkincseket igyekeztek minél kisebb befektetéssel értékesíteni.¹⁴ Ezért létesültek a nagy uradalmak területén ebben az időben szinte kizárólag csak üveghuták, fűrész- és papírmalmok, földesúri bányák és hámorok stb. Az erdélyi birtokosnak azonban általában az erdő volt a legjelentősebb holt tőkéje. Így került a XVIII—XIX. század fordulóján az erdők hasznosításának a kérdése a pénz után futkosó nemesség érdeklődésének az előterébe.

Néhány évtized leforgása alatt az erdőkitermelés vált az erdélyi nagybirtokos szemében azzá az új jövedelmi forrássá, amelynek a segítségével gazdasága felbomlott egyensúlyát helyrebillentheti. Találónan állapítja meg Torda vármegye erdőfelügyelője, hogy a birtokosok „a mostan elharapódzott nagy luxust jószágaik ereje szerint befolyó jövedel-

¹² (Bethlen Alexius), Ansichten von Siebenbürgen. H.n., 1818. 32. l.

¹³ Mérei, Mezőgazdaság, 11—21, 138—144. l.

¹⁴ Mérei, Iparfejlődés, 113, 122. l.

mekkel nem győzhetvén, vagy mezei gazdaságukat ügyibe folytatni restelvén, erdejeknek fordulnak és azokat erejük felett vágatják és prédálják csekély pénzért és minden idő-, mód- és mértékválogatás nélkül...¹⁵ Valóban a XIX. század elejére az erdők hasznosítása terén döntő fordulat következett be. Ezt a mezőgazdaság mellett eddig tekintetbe is alig vett gazdálkodási ágat — szinte azt mondhatnók — ekkor fedezte fel az erdélyi birtokosság. A kiépülő erdőgazdaságnak a nagybirtok számára ebben az időben különös jelentőséget adott az is, hogy a fennálló feudális viszonyok között a birtokos legkönnyebben itt kísérletezhetett azoknak a tőkés jellegű módszereknek a meghonosításával, amelyeket kereskedő-polgár üzletfeleitől ellesett, sőt amelyeknek az alkalmazását ezek a maguk részéről szorgalmazták is.

A XVIII. század közepéig Erdélyben az erdőségeket — a Mezőségtől és a kincstári bányauradalmaktól eltekintve — változatlanul úgy kezelték, mint a feudalizmus korábbi századaiban.¹⁶ A birtokosok és a jobbágyok egyaránt tartalékföldnek tekintették, amelynek úgy vehető legtöbb haszna, ha a népesség szaporodásának megfelelően irtják, kaszálóvá, legelővé alakítják át vagy eke alá fogják. Az erdőhasználat legjövedelmezőbb ága még ekkor is a sertések makkoltatása volt. Emellett a havasi legelőknek, a gubacsszedésnek, szén- és mészégetésnek a kiárendálásából jött be valamelyes, még az előbbinél is jelentéktelenebb összeg. Pl. a Bánffy család többtízezer holdas szilágysági erdői a századfordulón alig néhány száz forint hasznót hajtottak. Jövedelmük az újítások bevezetése előtt még az ad-

¹⁵ Tagányi, i. m., III. 338. l.

¹⁶ A régebbi korok erdőgazdálkodására vonatkozóan l. Tagányi bevezető tanulmányát (i. m., I. kötetében) és Juhász, i. m., 559—564. l.

minisztrálás költségeit sem fedezte. A közlekedési nehézségek következtében a fa még az erdőben szegény Magyar-Alföldhöz közeleső kalotaszegi havasokon is csak a XIX. század első éveitől fogva kezdett kereskedelmi cikké válni. Még kevésbé lehetett szó az erdőben szintén gazdag két román fejedelemség felé irányuló erdélyi faexportról. Korábban az erdő csupán a körülötte lévő falvak és az uradalom tüzi- és épületfa szükségletét elégítette ki, messzi tájak életébe azonban még nem kapcsolódott bele. E hosszú korszak „fakitermelése” teljesen rendszertelen volt és az ún. „szálas”-ból állott. Ha ti. a földesúrnak, vagy jobbágyainak építkezéshez, gazdasági munkaeszközhöz fára volt szüksége, a mester, illetve a jobbágygazda kiment az erdőre, kiválasztotta a céljainak legmegfelelőbb fákat és levágta azokat. Minthogy a feudális nagybirtok az erdőt századokon át nem kapcsolta be termelő-üzemébe, az olyan hegyvidéki összefüggő nagy erdőségek, mint amilyen pl. a Bánffyok alább tárgyalandó szilágysági Réz erdeje volt, kívül maradtak a községi határbeosztáson. A falvak határa általában elvégződött az erdők szélén, illetve ott, ameddig az irtásokkal egy-egy község népe a hegyekbe felhatolt. A nagy erdőségeket önálló birtoktestnek tekintették, amelyhez azonban a völgyben fekvő falvak földesurainak, valamint lakóinak közös és egyenlő használati joga volt.¹⁷

Ezen az ősi állapoton a XVIII. század óta történt változás. Amilyen mértékben ugyanis a földes-

¹⁷ „Ezen Réz Erdőt, mint osztatlant, minden az alatta levő Helységekben Bírók, és azoknak Emberei is, minden névvel nevezendő szükségekre használják és... tölgyfái is fűrész tönköknek, dongáknak, szőlő és kert karóknak, hidaknak és Malmoknak s Malmokhoz megkivántató eszközöknek vágattatnak, ahhoz képest, mint akinek és amikor szüksége kívánja...” (Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 1820. júl. 25. A huták átvételére kiküldött bizottság jkvében).

urak kezdték felismerni az erdők gazdasági jelentőségét, olyan ütemben igyekeztek kirekeszteni jobbágyaikat azok használatából. Egyre több és mindig a legértékesebb erdő került át önkényes letiltás útján a falvakéból a földesurak kizárólagos használatába. Taxákat kezdtek szedni olyan haszonvételek engedélyezéséért (makkoltatás, épületfa), amelyek a jobbágyot korábban a régi szokás alapján megillették. Egyre többet idézték az erdőkkel kapcsolatban is Werbőczy hírhedt tételét a jobbágy birtok-képtelenségéről. A jobbágnak az erdőhöz való, még a földközösség korából származó jogából fokozatosan a hajdani közös használatra csupán emlékeztető, megtúrt szokás lett.¹⁸ E folyamat lezáródását jelzi az 1791. évi XXX. tc., amely félreérthetetlen határozottsággal kimondja, hogy az erdők tulajdonjoga egyedül a földesurakat illeti.¹⁹

Az erdők kisajátítása, a parasztság életkörülményeire gyakorolt hatásánál fogva, Erdély hegyvidékein az allodizálási folyamatot kísérő ismeretes földrablások egyik változatának tekinthető.²⁰ Az erdélyi nagybirtok, amikor a körülmények hagyományos gazdálkodási rendszerének módosítására kényszerítették, mindenütt, ahol erre alkalma nyílt, első sorban az erdők „allodizálásával” igyekezett bevételeit fokozni. A jobbágyok földtől való megfosztásának Erdélyben éppen ez kölcsönöz különös színt. Ha tudjuk, hogy az erdők kisajátítása egyben a jobbágyoknak az irtásföldjeikből és az erdei legelőkből való kiforgatását is jelentette, megértjük, hogy az erdők kérdése az 1848 előtti félszázadban miért vált Erdélyben a jobbágy-földesúri viszony egyik legége-

¹⁸ Juhász, i.m., 559. l.

¹⁹ „... proprietate sylvarum solis dominis terrestribus... competente”. Corpus Juris Hungarici. 1540—1848. évi erdélyi törvények. Budapest, 1900. 526. l.

²⁰ Pach, i.m., 159, 164, 184—99. l.

több problémájává, az agrárnépesség állandósult forrongásának a legfőbb élesztőjévé.²¹

Az 1791-ik évi XXX. tc. a közös erdőknek a földesurak közötti felosztását is szorgalmazta. Ezzel a birtokosok a jobbágyság kisemmizése után is még fennálló utolsó akadályt igyekeztek elhárítani az újszerű erdőgazdálkodás útjából. Az egyéni erdőbirtok kialakítása előtt ugyanis lehetetlen lett volna racionális, tökéletes jellegű erdőkitermelést létesíteni. A közös erdőhöz ti. mindegyik jogosult birtokosnak egyenlő jussa volt, tekintet nélkül az erdők alatti falvakban lévő része nagyságára. A legnagyobb birtokos sem tehetett ilyen körülmények között mást, minthogy a kisebbekkel versenyezve pusztította a közöst, mert csak így biztosíthatta a többtől a maga részét. Az osztatlan erdőknél az volt az általános helyzet, mint amiről a Bánffyak szilágysági jogtanácsosa számol be még 1846-ban is: „... Tudok olyan Réz alatti kicsiny birtokost, a ki tsak egy év alatt annyi meszet égetett s arra annyi fát prédáltatott le a közös Rézben, a mennyi nékie, ha a rézerdőbeli fa proportio szerint osztatná fel, egész életére sem jutna. Egy szóval már minden Réz alatti birtokosok czédulákat osztogatnak mészégetésre, makkra, tekenőre s a többi...”²²

²¹ Az erdélyi birtoklevéltárakban bőséges bizonyítóanyag található arra vonatkozólag, hogy a Cziráky-féle úrbéri összeírástól (1820) fogva 1848-ig szinte állandónak mondható jobbágy-nyugtalanságok mögött mozdítóként általában az erdők, erdei legelők és irtásföldek kisajátítása állott. Kitűnő példaként idézhető erre vonatkozólag a bánffyhunyadi, szilágysomlyói és szilágynagyalusi kommunitásnak a földesuraival folytatott úrbéri pereskedése (Bánffy-cs. lvt. Praesidialia, és a Vegyes iratok 8—10. csomója), valamint az érchegységi bányászparasztok mozgalmai. Vö. Tóth Zoltán, Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig. Budapest, 1951. Trócsányi Zsolt, Az erdélyi parasztság története, 1790—1848. Budapest, 1956. és Kovács Géza, i. m.

²² Bánffy-cs. lvt. Praesid. 29/1846.

Ebből az anarchiából az erdőknek egyéni birtokokra hasítása ígérte az egyetlen kiutat. Ez a végső cél vezette a Bánffy-család tagjait is, amikor 1796-ban „elmúlhatatlanul és változhatatlanul” kimondották közös birtokaik felosztását, amelyek „a tapasztalás szerint legrosszabban is administráltatván” nem annyira jövedelmi források, mint inkább a családtagok örökös egyenetlenkedésének a melegágyai.²³ E felosztást azonban meg kellett előznie az erdők felmérésének. Addig is, amíg ez a hosszú időt igénylő munka befejeződik, a Bánffyak egységes s fokozatosan racionalizálódó igazgatás alá helyezték a szilágysági és kalotaszegi közös erdőbirtokaikat. Ezzel megteremtették a kedvező feltételeket egyes tőkés módszerek alkalmazására a kitermelésben. A közös birtoklás ugyanis csak jogilag maradt fenn, ténylegesen azonban ezek az óriási erdőségek a XVIII. század utolsó éveitől fogva egyetlen hatalmas és egyéninek tekinthető erdőuradalmat alkottak, melyet a „familia” ún. praesidiuma teljhatalmúan kezeltetett és a családtagok között csupán a jövedelmet osztották fel. Egyidejűleg a Bánffyak minden eszközt megragadtak, hogy ebből az eddig haszon nélkül heverő vagyontárgyukból minél több újfajta bevételt is kisajtoljanak. A fűrészmalmoktól a gubacsszedésig aprólékosan újraszabályozták az erdők használatát. Természetesen saját érdekeiknek megfelelően és a jobbágyaik rovására. A hamuzsír-készítést is az újabb jövedelmek hajszolása során honosították meg a Bánffyak szilágysági erdőikben.

E dolgot nem foglalkozik közelebbről az erdőgazdálkodásban általában végbement változásokkal. Feladata csupán annyi, hogy a szilágysági hamuzsír-huták életének vizsgálatán keresztül a további kutatás számára konkrét anyagot szolgáltatasson az erdő-

²³ Bánffy-cs. Ivt. Protocolla familiae comitum et liberum baronum Bánffy de Losoncz, 1796. febr. 17.

gazdálkodás egyik területéről annak a leméréséhez, hogy a XIX. század elejéig mennyire haladt előre a feudalizmus bomlása és az új, kapitalista csírák jelentkezése éppen a régi rendszer legfőbb tartóoszlopát jelentő nagybirtokon és a birtokos nemesség körében. E feladatát a dolgozat azzal a módszerrel kívánja megoldani, hogy előbb, a feudalizmus bomlásának az érzékeltetése végett, a szilágysági manufaktúrák körüli kizsákmányoló érdekközösséget, aztán pedig, a születő új világ csíráinak a bemutatása céljából, az üzem munkáját és az ottani dolgozók életét veszi megfigyelés alá.

2. A XIX. századeleji gazdasági konjunktúra hatása az erdélyi feudális világra

A Bánffyak szilágysági hamuzsírhutái a francia polgári forradalmat követő háborús időszak és a Napóleon által elrendelt kontinentális zárlat következtében beállott konjunktúra szülötteinek tekinthetők, annak ellenére, hogy csak 1815-ben létesítették őket. A konjunktúra évei Erdélyben szintén nagymértékben mélyítették a feudális termelőmód válságát és megkönnyítették a kapitalista csírák továbbfejlődését.²⁴ A kontinentális zárlat élénkítőleg hatott a levantei kereskedelemre, mely Brassón keresztül kapcsolatba került az erdélyi gazdasági élettel is.²⁵ Míg korábban, jó termés idején, a birtokos nagyobb mennyiségű gabonát csak úgy tudott értékesíteni, hogyha a kincstári raktárak tisztviselőit a többi eladónál jobban megvesztegette, vagy pedig latba vetette hivatali tekintélyét, ezekben az években állandóan emelkedő

²⁴ Magyarországi analógiák: Mérei, Iparfejlődés, 35—41. l.; Mérei, Mezőgazdaság, 40—41 l.; Iványi-Grünwald, i. m., 8—28. l.; Pach, i. m., 212—217. l.

²⁵ Kövály László, Erdélyország statisztikája. Kolozsvár, 1847. 236—237. l.

áron könnyen túladhatott a terményein.²⁶ A bennünket közelebből érdeklő zilahi és szilágysomlyói piacon a gabona köble 1798-tól 1811-ig 2 frt. 24 krajcáról 28 frt.-ra emelkedett.²⁷ S ezt, a párhuzamos pénzhígulás ellenére, abszolút mértékben is hatalmas áremelkedésnek kell minősítenünk. Most már a nemesség előtt szintén kívánatosná vált a piacra való termelés fokozása és a gazdasági aktivitás.

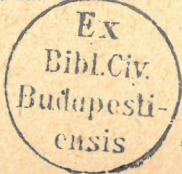
A birtokosok mohón kaptak az alkalmakon és a régi termelési technikát végsőkéig feszítve, minél szélesebbre igyekeztek tágítani árutermelésüket. Bár az effajta árutermelés kiszolgálta a feudalizmust, közvetve mégis nagymértékben hozzájárult a régi rendszer bomlasztásához, mert mindenek felett a nemesség áruit is közvetítő polgárságot erősítette meg jelentősen.²⁸ „A földesurak által eladás céljából folytatott gabonatermelés... már a régi rendszer szétesésének előfutára” — állapítja meg Lenin.²⁹ Valóban, a feudális mezőgazdaságnak a XIX. századeleji rövid fellendülése, következményeit illetően, Erdélyben is inkább tekinthető az új termelési mód szállás-csinálójának, mint a régi rendszer konzerválójának.

²⁶ „Most... alkalmasint van Buza a Jóságokban, s már ezután lenne ideje abból is valami hasznot venni, de minthogy a Szegénységnek is van, Militia sincsen ben, olcsósága van a Gabonának is. Ha lehetne a Magazinokban jó árracsán beszerezni, úgy inkább láthatnánk pénzt belőle s hamarabb. Nagyságod jobban tudhatja a circumstantiákat. Amint értettem, németek úgy vélekednek, kik Kolozsvárhoz közelebb vadnak, előre valami provisiót tégyenek...” (Bánffy-cs. lvt. Missiles. Márgai Ferenc levelei, 1779. febr. 20.). „Amit az búza dolgában írtam, azt mennél titkosabban kell tartani, nem akarván, hogy más ember dispoziitiomat tudja” — írja Bánffy György gubernátor Ferenczi inspektornak, miután kioktatta a katonai kincstárral kötendő terményüzlet felől. (Bánffy-cs. lvt. Consignatio 48.).

²⁷ Bánffy-cs. lvt. Consignatio 52.

²⁸ Mérei, Iparfejlődés, 38—41. l.

²⁹ Lenin, A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Budapest, 1949. 182. l.

Egészen másként ítélte meg azonban a helyzetet annakidején az uralkodó osztály. Az új, szokatlanul nagy és könnyű szerzési lehetőségek, melyek néhány mozgékonyabb birtokos sikeres spekulációi nyomán itt is, ott is felcsillantak, egyszeriben derűlátással töltötték el a nemesség tagjait. Megrészgülten azt hitték, hogy valami deus ex machina egyszeriben megszabadította őket az évtizedek óta fojtogató, kiúttalan gazdasági helyzetükből. Azt gondolták, hogy ennek a gondtalan aranykornak többé nem szakad vége és fantasztikus terveket szőttek, amelyekből mesés jövedelmeket reméltek.³⁰ A „hallatlan, régtől fogva uralkodó drágasággal járó nyereség” reménye magyarázza, hogy ebben az időben Erdélyben is „az egész világ kereskedni akar”.³¹ A gazdaságilag műveletlen nemességnek a konjunktúrával kapcsolatosan támadt rózsás elképzeléseit még az 1811. évi devalváció és a dekonjunktúra világosan felismerhető első jelei sem forrázták le. Ezt bizonyítja pl. az, hogy a Bánffyak még 1815-ben is kedvezőnek ítélték a helyzetet hamuzsírhuták felállítására. Akkor merészkedtek tehát az ő körülményeik között jelentős, új gazdasági vállalkozásba belevágni, amikor a feudális termelési mód korábbi válsága már újból kezdte átvenni az uralmát.

Mielőtt azonban a szilágysági huták létrejöttét szemügyre vennők, tanulságosnak látszik bemutatni egészében és két legtipikusabb figurájában azt a birtokos együttest, amelyiktől függött a megszülető vállalkozásnak a jövője. Az alábbi vázlat a XIX. századeleji nemes legtipikusabb vonásait igyekszik megragadni a Bánffyakban és az őket kiszolgáló alkalmazottakban, hogy így húsból és vérből való emberek: egy konkrét kizsákmányoló közösség rajzán

³⁰ Iványi-Grünwald, i.m., 25—27. l.

³¹ Magda Pál, Magyarország... geographiai leírása, Pest, 1819. 96. l.

keresztül elképzeltethesse a felbomlóban lévő régi társadalmat.

A hutákat megszervező Bánffy Pál krasznamegyei főispán (1762—1827) nem volt már fiatal ember, amikor ebbe a szokatlan vállalkozásba fogott. 53-ik életévében járt és minden ízében a régi feudális világ képviselője volt. Szemléletére rendkívül jellemző bejegyzések találhatók a számadáskönyvében. Amikor a kereskedő kérte a munkásoknak szállított gabona árát, akkor ő azt így könyvelte el: „fizettem alkalmatlankodó Sidó Herslinek“, vagy „fizettem alkalmatlankodásáért“. Amikor pedig a hamuégetőket követelték a járandóságukat, ő akkor „a nyughatatlankodó... Tótoknak“ adott.³² Környezete, munkatársai szintén hasonló gondolkozású emberek. Kolozsvári ügyvédje, Tar Zsigmond, pl. méltatlankodással vegyes rémülettel tüstént leköszönt jól jövedelmező állandó megbízatásáról, amikor Bánffy egy kereskedelmi váltó végrehajtásával akarta megbízni.³³ Bánffy Pál „fabrika-direktor“-i minőségében is változatlanul megmaradt feudális földesúrnak, aki nem ismerve sem a vállalat szakmai részét, sem pedig a kereskedelmi élet rejtelseit, maga erejéből egyetlen életrevaló lépést sem tud tenni a számára szokatlan területen és ezért lépten-nyomon kudarcot vall, nevetséges figurává válik. „A tőkés gazdálkodás — írja Lenin — a földbirtokos részéről is vállalkozó szellemet, emberismeretet és az emberekkel való bántni tudást követel; megköveteli továbbá a munka

³² Bánffy-cs. lvt. Huta-számadások, 1816. máj. 30, jún. 28, okt. 25-i tétel.

³³ „En ez előtt fel tettem volt magamban, semmiféle cridalis dolgokban magamat nem elegyíteni, s efféle számadást maga után vonó dolgot fel nem vállalni. Nagyságod sem méltoztatott arról emlékezetet tenni, efféle pereit is lesznek, én sem képzeltem efféléket. Melyekre nézve... mintsem efféle tizicás dolgokkal tölthessem üdömet, ezennel le is mondok a Nagyságod angariális Procatorságáról.“ (Bánffy-cs. lvt. Hitelügyek, 1818. nov. 25.).

és a munka méreteinek, valamint a földművelés technikai és kereskedelmi vonatkozásainak ismeretét; vagyis olyan tulajdonságokat és képességeket igényel, amilyenekkel a jobbágy- vagy féljobbágy-falu Oblomovjai nem rendelkeztek, de nem is rendelkezhettek.”³⁴ Bánffy Pál valóban mindenben méltó erdélyi változata a Lenin által gyakran emlegetett Oblomovnak, akinek az alakján keresztül a kapitalizmusba való átmenet tehetetlen és nevetségessé váló birtokos-nemeseit igyekezett olvasói számára megéleveníteni.

Bánffy is teljességgel képtelen volt az üzletember szemével nézni és kezelni a hamuzsírgyártással kapcsolatos új gazdasági viszonylatait. Az egyszerűbb üzletfeleket, iparosokat, az üzem „liféráns” kereskedőit és alkalmazottait szolgálóknak tekintette. Bauer Salamont, a gazdag pesti nagykereskedőt azonban, aki a hamuzsírt tőle megvásárolta, leereszkedően barátjaként kezelte. Persze ez Bauert egyáltalában nem tartotta vissza attól, hogy az árut ne igyekezzék előzékeny uzsora-hitelek nyitásával és apró figyelmességekkel minél olcsóbban megszerezni, s hogy végül ne varrjon egy többezer forintos behajthatatlan váltót Bánffynak a nyakába.³⁵

Bánffy Pál valódi prototípusa a XIX. századeleji erdélyi birtokos-nemesnek, aki előtt a konjunktúra könnyű szerzési lehetőségei a máról-holnapra való meggazdagodás mesés birodalmát látszottak megnyitni és aki a gazdasági élet megpendülésétől szédülten egyszeribe káprázatos légvárakat kezdett építeni. Az ő fantáziájában a Bánffyak részéről a huta felállításának az elrendelésén kívül semmi más tevékenység sem szükséges ahhoz, hogy a Réz eddig komolyan számba sem vett erdőiből meginduljon az

³⁴ Lenin, i. m., 209. l.

³⁵ Bánffy-cs. lvt. Bauer és Bánffy Pál levelezése a hitelügyi iratok között.

aranyáradat a család pénztárába.³⁶ Bánffy Pál, amikor tervét a családi gyűlés elé terjesztette, belelovalva magát a dologba, már arról beszélt, hogy miután az első évi haszonból az üzem felépítését kifizette, az ezt „követő minden Esztendő végén a Familiának Cassájába legalább 25 ezereket, vagy Isten tudja, még azoknál sokkal többeket is, tiszta jövedelmet fog bé szolgáltatni és a hutához való minden készülétek és épületek a Familiának Nyereségbe fognak maradni“.³⁷ A hutától tehát egyedül jóval több jövedelmet remélt, mint egy egész hatalmas uradalomtól. Teljesen érthető, hogy Bánffy Pálnak „ezen csiklandoztató ígéretei a Familiának minden Tagjaiba előre édes reménységet“ támasztottak, mint-hogy ők is hozzá hasonló irreális módon gondolkoztak.³⁸

Kétségtelen, hogy Bánffy Pál a konjunktúra éveinek az élményei nélkül sohasem merészkedett volna ki az üzleti vállalkozás ismeretlen, új területeire. Az üzemmel járó kényelmetlenségeket és kockázatot is azért vállalta, mert minden áron olyan nagy bevételekre akart szert tenni, mint az irigyelt kereskedőpolgárok. Ezt a törekvését azonban szégyelte nyíltan bevallani. Ezért a bomló feudális társadalomra annyira jellemző álszeméremmel, egyéni haszonvágyát a régi nemesi szemlélet által magasra értékelt morális álarc: a „família“ közös érdekeinek a védelme

³⁶ Bánffy Pál elképzelése szerint, ha a familia „akár mi kevés, vagy ha tellyességgel semmi a kezdetre szükséges Capitalist előre nem adna is, úgy is lehet egy igen jövedelmes Hamu Zsir Hutát állítani, melyből... könnyű szerrel... képzelhetetlen nyereség vagyon... melyhez kívántató Summát a mostani szer felett való árron adandó Hamu Zsirra több Speculánsok készek a Familiának anticipálni.“ (Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 21/1815 jkvsz.)

³⁷ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok. Vö. Prot. fam. 8/1820. jkvsz.

³⁸ Uo.

*L. Kármán
d. gyűjteménye*

mögé igyekezett elrejteni. „En azon fabricat... a Familia (Réz erdőkbene) superioratusának megállapítására való czélozásból építtem vala“, „Familiám haszna lévén főbb czélja törekedésemnek“ — nyilatkozott Bánffy Pál többször is és a családtagoktól vállalkozásához csupán jóindulatot és bizalmat kért.³⁹ Szinte azt mondhatnók — romantikus hősként a „familia“ jóléte helyreállítójának az idejétmúlt szerepében tetszelgett magának.⁴⁰ Igazgatói fizetést nem kért, napidíjat sem vett fel, bizonyos költségeket saját zsebéből fizetett. Ebből a beállítottságából magyarázható, hogy a huta termeléséről a családi gyűlés előtti elszámolást ő nem kötelezettségnek, hanem saját nobilitását bizonyító gesztusnak fogta fel. Nem így vélekedtek azonban a dologról családjának a többi tagjai, s Bánffy Pál huta-igazgatósága, botrányossá fajult elszámolási nehézségek között, hamarosan véget ért. Külön pikantériája az ügynek, hogy — miként utóbb kiderült és ma is megállapítható — Bánffy Pál hét éven keresztül húzódó elszámolási nehézségeit az okozta, hogy mind az elszámoló, mind pedig a számvevők teljesen járatlanok voltak a kereskedelmi számvitelben.

Bár Bánffy Pál alakjával a kor maradi nemesét jellemezhetjük, a tőkés termelés csiráinak a megerősödését bizonyítja, hogy még ő sem maradhatott teljesen érintetlen az újnak a hatásától. A konjunktú-

³⁹ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 1820. júl. 27.

⁴⁰ Bánffy Pál ilyen nyilatkozataiból: „A legterhesebb időkben nagy fáradtsággal, szorgalmatossággal és mint új kereskedésbéli Institutumot tulajdon Pénzem és Jóságom a kereskedés bizonytalan kotzkájára lett ki tételével állítottam fel... Familiám minden segedelmezése nélkül“ a hutákat. (Bánffy-cs. lvt. B. Pál igazgatói iratai. Ad. nr. Prot. 19/1821.). — „... a ledöledezelt fáktól az Erdőket annyira tisztítottam, hogy a fák között lehető legelőt nagyon használhatóvá és a Mlgs. Familiának esztendőnként különös jövedelme bőv forrásává formáltam...“ a hamuzsírőzés meghonosítása által. (Uo., 1825. szept. 4.)

rán felbátorodva, még az ilyen birtokos is kísérletet tett, hogy „polgári“ módszerekkel fokozza jövedelmeit.

A régi feudális vezetőréteg belülről megindult szétbomlása még határozottabban tükröződik a Bánffy család egészének a hamuzsír-hutákkal szembeni magatartásában. A munka és kockázat nélküli nyereségre a Bánffyak saját atyjukfiával szemben is igényt tartottak — pusztán az erdőhöz való tulajdonjoguk alapján. „A Familia semmit is a mi tsak egy krajtzár vagy egy órányi munkát tenne, nem adván“⁴¹ elnézte, hogy Bánffy Pál uzsorakamatra szerezzen tőkét az induláshoz, a nyereségért azonban mindenki tartotta a markát — még mielőtt az üzem ezeket a terheket letörleszthette volna. Amikor pedig a közbejött válságos évek miatt a huta nehéz helyzetbe került, s a vele szemben támasztott különben is irreális várakozásokat nem váltotta be, a rokonok Bánffy Pált kezdték vádolni, hogy a biztos nyereséget „a Mlgs. Familia kezei közül mint egy készen ki tsikorta, s az egész meg romlása egy Tagnak boldogulását építette.“⁴² Nem akarták megérteni, hogy a felszökött munkabérek és a kölcsönök utáni magas kamatok felemésztették a nyereséget, s magukban meg voltak győződve felőle, hogy van „a Familiának a Bétsi Bankban Capitalissa.“⁴³

Amikor az üzem válságos helyzetbe jutott, világosan megmutatkozott, hogy a Bánffy „familia“ egysége, 1796-ban létrehozott közös gazdasági szervezete ellenére, erőszakolt valami, amelyhez mindenik családtag csak annyiban és csak addig ragaszkodik, amíg az egyéni érdekeivel nem ellenkezik. Egyébként azonban már ki-ki szabadulni igyekszik e csa-

⁴¹ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 1820. júl. 27.

⁴² Uo., 1820, Bánffy Elek és János feljelentése B. Pál ellen. Vö. Prot. fam. 8, 30/1820. jkvsz.

⁴³ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 1821. júl. 27.

ládi közösség megkötéseitől és a többiekre való minden tekintet nélkül fűt a saját haszna után. A családi érdekközösség teljes bomlását mutatja, hogy a Bánffyak a huta körüli belső vitájukat idegen fórumok elé vitték, híreszteléseikkel lerontották a saját „fabriká“-juknak a hitelét, gúnyolódásaikkal az egész vállalkozást nevetségessé igyekeztek tenni, sőt egyes családtagok, régi mód szerint, hatalmaskodva támadtak rá az üzemre, csak hogy Bánffy Pált kivetessék az igazgatóságból.⁴⁴ Amikor pedig évek múlán Bánffy Pálnak a rokonság gyanúsításaival szemben sikerült tisztáznia magát és követelte az üzembe fektetett 9755 forintnyi saját tőkéjének visszatérítését, rokonai azzal fenyegették meg, hogy hutaigazgatói elszámolását csak akkor fogadják el, ha „praetentiojáról le mond és ezen lemondásról írásban bizonyossá teszi Familiánkat“. Ellenkező esetben — jelentették ki — a család fenntartja magának a jogot, „hogy Mlgs. Uram Bátyámat szorosabb és dokumentálandó számadásra kényszerítthesse és maga objectióját akár hol meg tehesse.“⁴⁵ Bánffy Pál 1827-ben anélkül halt meg, hogy a „familia“ akár csak az építésre felvett kölcsönöknek a rendezését magára átvállalta volna — bár a közös üzem jövedelmeit akkor már nyolc éve élvezte.⁴⁶ A Bánffyoknak a feudális világra jellemző családi érdekszövetségét már a nagytekintélyű „familiae praeses“: Bánffy György gubernátor sem menthette meg a széthullástól. 1821-

⁴⁴ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 1820. júl. 27.

⁴⁵ Bánffy-cs. lvt. B. Pál igazgatói iratai, 1825. márc. 5.

⁴⁶ Az elszámolásaival kapcsolatos hosszadalmas vizsgálatból megállapítható, hogy Bánffy Pál 1815—20 között összesen 35 840 forintot vett kölcsön az üzem szükségére. Ebből letörlesztett 1820-ig, amikor az igazgatást a családi gyűlés elvette tőle, 15 240 forint tőkét és kifizetett 19 962 forint kamatot. Amikor a huták vezetését átadta Bánffy Adámnak, az üzemet terhelő összes adósság 26 800 forint volt. E számok kétségtelenné teszik, hogy a vállalat valóban nem volt még abban a helyzetben, hogy a család közös pénztárába jövedelmet hozhatott volna.

ben tehát lemondott az elnökségről, „ezeket a szüntelen eléforduló kedvetlenségeket már tovább nem győzhetvén“. Saját szavai szerint végleg belefáradt, „hogy atyámfiaival az ők hasznokért szüntelen czivakodgyam és véllek versengésbe legyek.“⁴⁷

A családi közösség ellenőrzését végleg felrúgó individualizmus azonban még korántsem jelentette, hogy a Bánffyak körében a feudális élősdiség hasznoratóró tőkés gazdasági felfogással cserélődött volna fel. A hutáktól a Bánffyak jövedelmet vártak ugyan, de az ottani termelő munkát éppen úgy kiszolgáltatták garázda kedvteléseiknek, mint — mondjuk — a jobbágy vetését, vagy munkaerejét. Az üzem ugyanis gyakran lett központja a „familia“ öszönként megismétlődő havasi vadászatainak. S amikor a tulajdonosok hatalmas vadásztársaságukkal, szolgál- és hajtóseregeikkel megjelentek, a fábrikában megállott a munka. Mintha csak ellenséges invázió zúdult volna a telepre, a fegyelmezetlen „vendégek“ néhány nap alatt felprédálták a huta és a munkások egész évi széna- és szalmakészletét. Betört ablakok, gondatlanságból leégett épületek, többszáz forintnyi kár ékeken bizonyította a megrémült hamuzsírégető szlovák munkások előtt, hogy gazdáik mily kevésbé becsülik meg az ő iparkodásukat.⁴⁸

A Bánffyak tehát általában a hanyatló feudalizmus jólismert garázda, ingyenélő figurái voltak. Az új idők jeleként kell azonban elkönyvelnünk, hogy még ilyen társadalmi környezetben is akadt már olyan tőkés vonásokat mutató egyéniség, mint az a Bánffy Ádám, akire 1820-tól fogva a huták vezetését bízták. Az életéből eddig ismeretes töredékes részletek mind azt bizonyítják, hogy az ő személyén keresztül a későbbi tőkés-birtokos korai előfutára je-

⁴⁷ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 1821. júl. 27.

⁴⁸ Bánffy-cs. lvt. A kalini huta elszámolásai, 1827. ápr. 2. okt. 10, 1829. okt. 28-i tétel.

lentkezett a fenti közösségben. Bánffy Pál és Bánffy Adám egyéniségének az összehasonlítása arra a két szembenálló világra vet fényt, amelynek az összeütöközése a XIX. század elején már Erdélyben is érelődött.

Bánffy Adám „mind a kereskedésre megkívántató Tudományokat, mind az arra szükséges esmértségeket... a lehetőségig megszerezni“ igyekezett, mielőtt a konjunktúra kínálta új helyzet kihasználására kísérletet tett volna.⁴⁹ 1803-ban, testvérével együtt „Erdélyi Kereskedő Compania“ néven a külkereskedelem lebonyolítására nagyszabású részvénytársaságot készült szervezni, 1808-ban hollandiai étolaj- és dohánygyárat akart alapítani Kolozsvárott, kísérletezett a selyemhernyótenyésztéssel stb.⁵⁰ Miután a hamuzsírgyártás vezetését reábízták, rövid idő alatt kitisztázta a vállalat összegabalyított ügyeit, majd pedig egyszerű, de mégis jó könyvelési rendszert dolgozott ki az üzem számára. Ugy vezette a hutát, hogy „accuratioja minden kereskedők előtt ismertes“ lett.⁵¹ A családtagok vele szemben is jelentkező gyanúsításainak pedáns pénzkezeléssel vette elejét. Számára a hamuzsírgyártás már üzlet volt, amelyből mind maga, mind pedig a családi érdekszövetkezet számára, minden érzelmi szempontra való tekintet nélkül, minél nagyobb hasznot akart biztosítani. Ő már mit sem adott az olyan látszatok megőrzésére, mint amilyenekkel Bánffy Pál kendőzni igyekezett vállalkozásának tulajdonképpeni célját. Nem volt hajlandó másokért ingyen dolgozni, hanem

⁴⁹ Bánffy-cs. lvt. Archivum Wolfgangi. Irregestrata 65, 67 (1803. szept. 16, 1808. jún. 30.) Bánffy Adám az annak idején legkorszerűbbnek tekinthető német egyetemen, az angol uralom alatt álló Göttingában végezte felsőbb tanulmányait. Vö. Borzsák István, Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei. Budapest, 1955. 28—30, 49—52, 196. l.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 1828. ápr. 8.

a „familia“ érdekében végzett munkájáért az üzem tiszta jövedelmének 25%-át követelte a maga számára tiszteletdíjúl.⁵² Amikor pedig az erdők kimerülése folytán a termelés hanyatlani kezdett, az igazgatást csak azzal a feltétellel vállalta továbbra is, ha 800 frt. évi bér ellenében a hutákban saját kizárólagos hasznára termelhet. A közös gazdálkodást csak arra tartotta jónak, hogy a tehetetlen családtagok akadályozhassák az élelmesebbek boldogulását.⁵³ Ez a véleménye azonban nem gátolta abban, hogy később, mint a közös vagyon és pénztár kezelője, éppen ő hosszabbítsa meg a korszerűtlen szervezet életét, minthogy az most már leginkább az ő érdekeit szolgálta.⁵⁴ Nem futott hivatalok és címek után, miként osztályának többi tagjai. Számára a haszon volt a legfontosabb. Ha erről volt szó, sem rokonnal, sem alkalmazottal szemben nem ismert kíméletet. Kihasználta mindent és mindenkit, hogy minél több pénzt varázsoljon elő.

A gazdasági haladás szempontjából lemért két birtokos: Bánffy Pál és Ádám körül a mérleg kétségtelenül ennek az utóbbinak a javára billen. Ő áll ugyanis közelebb az akkor újat jelentő tőkés termelési módhoz. Ítéletünk azonban téves és egyoldalú maradna, ha ugyanakkor nem mutatnánk rá, hogy egyéb tekintetben koránt sincs ekkora lényeges különbség a két Bánffy alakja között. Bánffy Ádám,

⁵² Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 25/1822. jkvsz.

⁵³ Bánffy Ádám és öccse, József, levelezéséből. A családi gyűlésre „akinek esze van, nem ád, mert tsak arra való, hogy szoktassanak reá, hogy minden parantsolatjoknak, huza vonásoknak eleget tegyen az ember; az egész Európa Constitutiót kíván magának és minden fejedelem arra állani kész, tsak ez a miénk nem, mert nem húzhat úgy tetszése szerint...” — írja az öccse B. Ádámnak, a gubernátor B. György családi elnökségére célozva (Bánffy-cs. lvt. Arch. Wolfg. Irreg. 65. — 1815. ápril. 29.).

⁵⁴ 1837-től kezdve ő vezette a család közös vagyonának a gazdálkodását (Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 1—2/1837. jkvsz.).

tőkés jellegű vállalkozásai ellenére, továbbra is megmaradt feudális földesúrnak, arisztokratának. Gazdasági sikereinek legfőbb titka az volt, hogy a feudális kizsákmányolást megtoldotta a tőkés kizsákmányolás bizonyos jövedelmezőbb megoldásaival. Éppen a különös esetnek számító Bánffy Ádám pozitív vonásainak a korlátai mutatják, hogy az 1848 előtti Erdély még messze volt a mezőgazdaság olyan gyökeres átalakulásától, mint amelyet Lenin a 60-as 70-es évek Oroszországával kapcsolatosan így jellemez: „A kapitalizmus a földműveléssel foglalkozót egyrészt «jobbágytartó kiskirályból», másrészt patriarchális, függő parasztból éppen olyan iparúzóvé változtatta át, mint amilyen a mai társadalom minden más vállalkozója. A kapitalizmus előtt a mezőgazdaság Oroszországban az urak ügye volt, úri időtöltés egyesek, kényszer és robot mások számára, s ezért folytatni sem lehetett másként, mint az évszázados rutin alapján, amely szükségszerűen feltételezte a földművelő teljes elzárkózottságát mindattól, ami falujának határán túl a nagyvilágban végbement.”⁵⁵ Az alább bemutatandó vállalkozás azonban annyit mégis bizonyít, hogy az első bátoritan lépések ebbe az irányba a XIX. század elején Erdélyben már szintén megtörténtek.

A Bánffy-családnak, Erdély egyik leggazdagabb és abban az időben egyik legnépesebb arisztokrata érdekközösségének a fenti elemzése bizonyos, az erdélyi birtokos-nemesség egészére is többé-kevésbé általánosítható tanulságokat kínál. Mindenekelőtt azt, hogy a kontinentális zárlat következtében fellépő konjunktúra a mezőgazdasági árutermelés nagymértékű kifejlesztésével Erdélyben szintén fokozta a régi rendszernek a bomlását és megerősítette a tőkés gazdálkodás csíráit. Ezeknek az éveknek a lehetőségeiből azonban az erdélyi nemesség

⁵⁵ Lenin, i. m., 310. l.

azt a következtetést vonta le a maga számára, hogy a feudalizmus, a termelési mód teljes megváltoztatása nélkül is, pusztán a „polgári“ gazdasági módszerek átvételével, újítások, racionalizálások bevezetésével kigyógyítható a halálos nyavalyájából. A „polgári“ gazdasági módszerekkel tett első próbálkozásainak konjunkturális sikereitől megszedülve, a birtokosság azt hitte, hogy ezen az úton haladva megtarthatja feudális kiváltságos vezető szerepét, s egyben alárendeltjei ügyesebb kizsákmányolásával e mellé a gazdag polgárság jólétét is megszerezheti magának. A hamarosan bekövetkező dekonjunktúra nehézségei a XIX. század huszas éveire szétfoszlatták ezeket a légvárakat, a két devalváció pedig legnagyobb részben elvitte azt a nyereséget, amit a konjunktúra hozott a nemességnek. A birtokos társadalom ismét visszazuhant a feudalizmusnak abba a válságába, amelyből csak az imént még olyan könnyűszerrel remélt megmenekülni. A szép álmok után még keservesebb volt a ráébredés a rideg valóságra.

A feudalizmus válságának ez a most kezdődő újabb szakasza, éppen a konjunktúra bomlasztó hatása következtében, még súlyosabb lett, mint a korábbi volt. A tények minden újabb esztendővel egyre hangosabban hirdették, hogy a feudális termelési viszonyok között nincs többé fejlődés. A realitások elől az erdélyi nemesség zöme úgy akart menekülni, hogy elleneszegült a termelőerők további fejlődését biztosító tőkés gazdasági és társadalmi rendszer kialakulásának. Csak egészen kicsi volt azoknak a birtokosoknak a száma, akik felismerték, hogy a feudalizmus menthetetlen és e válságból számukra is egyedüli kiútnak a tőkés termelési viszonyok kialakítása marad. Ezekből a haladó gazdasági elveket valló és a kapitalista fejlődéssel rokonszenvező nemesekből jött aztán létre, pár évtizeddel később, a liberálisok kis csoportja, mely a polgárság oldalán a

néptömegekkel szövetkezve, Erdélyben is egyik élesztője lett az 1848-as forradalmi átalakulásnak.

3. A hamuzsírgyártás és kereskedelem múltja Erdélyben

Alig száz évvel ezelőtt még javában folyt a hamuzsír készítése, s ma már az emberek alig tudnak róla valamit. Szinte nyomtalanul eltűnt ez az iparág a múlt század második felében, amikor az erdőgazdálkodásban uralkodóvá váltak a racionális, tökéletes módszerek.

A hamuzsír, vagy — amint a Szilágyságban hívták — lúgsó, olyan sóanyag, amelynek a leglényegesebb alkotóeleme a szénsavas káli. Régen a lúgból kifőzéssel állították elő. Erre utal különben a neve is (hamuzsír), amelyet onnan kaphattak, hogy lúgos természete folytán a bőrnek síkosítást kölcsönöz. A hamuzsír ősidők óta nélkülözhetetlen vegyi anyaga volt a vászonfehérítésnek, üveggyártásnak, szappan- és kálisalétrom-készítésnek. A XVIII. századdal fejlődésnek induló vegyészeti iparban aztán még másféleképpen is felhasználták. Bár a stassfurti kálisó-telepek felfedezése (1856) és a szóda alkalmazása a növényi kálisókat meglehetősen háttérbe szorította, a különlegesen finom (laboratóriumi, optikai és ólom-) üvegek gyártásánál a hamuzsír ma sem nélkülözhető. Előállításában azonban ma már nem párosul az erdők barbár elhamvasztásával, mert a modern ipar a tűzhelyi hamun kívül borkőből, melászból és a juhgyapjú kimosott izzadságából is megszerzi ezt a fontos vegyi anyagot.⁵⁶

⁵⁶ Ullmann Fritz, Enzyklopädie der technischen Chemie. Berlin—Wien, 1915. Bd. VI. 565, 613, 618. 1., Bolley P., Handbuch der chemischen Technologie. Braunschweig, 1865, Gruppe I, Bd. II. 217—222. 1.

Amíg azonban a fejlődés eddig eljutott, a hamuzsírigezők Európa erdőállományát, a feudális erdőgazdálkodás rövidlátása és lelkiismeretlensége folytán, a Rajnától nyugatra fekvő iparvidék érdekében alaposan megtizedelték. A középkorban is jelentős flandriai és angol szövőipar a nagy földrajzi felfedezések következtében a XVI. századtól fogva rendkívüli mértékben kifejlődött, sőt nyomában egyre általánosabb iparosodás indult meg. Miután Nyugaton az ipar növekedő tűzifa-szükséglete szintén apasztotta az erdőket, a hamuzsírát egyre keletebből és északabbról szerezték be. Az árucikk rendkívüli keresettségére mutat, hogy a nyugati vállalkozók és szakmunkások már a XVII. század közepén egészen a török torkában lévő Moldváig elmerészkedtek, csak hogy minél olcsóbban juthassanak hamuzsírhoz. Bargrave Róbert angol utazó érdekes leírást nyújt a Drăcsani (Botoșani rajon) körüli erdőkben folyó hamuzsírgyártásról, amelyet ő 1652-ben látott. E hűtáknak a szakmunkásai skótok voltak. Az angolok és flandriaiak keleteurópai nagy hamuzsírüzleteinek Danzig volt a központja. Jobbára itt tartózkodtak a Lengyelországban, Moldvában, Magyarországon hatalmas erdőket bérbevevő vállalkozók és a kész árut is ide szállították behajózás végett.⁵⁷

A XVIII. század első felében, Lengyelország és Moldva után, fokozottabb mértékben került sor a magyarországi erdők kitermelésére.⁵⁸ Ennek a századnak a végétől fogva pedig főként Oroszország és Amerika látta el hamuzsírral a nyugateurópai ipart. Az orosz, lengyel, román és a magyar nagybirtokosok egyaránt kapva-kaptak az erdőikből nyer-

⁵⁷ Babinger Franz, Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les pays roumains du temps de Vasile Lupu, 1652. (Mémoires. Sect. Ist. Acad. Rom. vol. XVII/1935/6, 32—33. 1.).

⁵⁸ Glaser Lajos, Magyarország az európai gazdasági életben (Földrajzi Közlemények, 1935, 303. 1.).

hető új jövedelmi forráson. Millió és millió hold erdőt taroltattak le, vagy rontottak össze készségesen — a nyugati piac által diktált alacsony árakért. A nyereséghajhászó moldvai bojárok igyekeztek parasztjaikat kirekeszteni az erdők használatából, hogy ezáltal több fát hamvaszthassanak el. A XVIII. század legutolsó éveiben ugyanaz a konjunktúra, mely valamivel később Erdélyben is hutákat hozott létre, ugrásszerűen megnövelte a moldvai hamuzsírgyártás méreteit. Az említett Drăcsani-i hutában pl. az égetőkemencék száma 1798-ban a korábbi egyről 13-ra emelkedett. A suceavai, csernovici és lembergi kereskedők, danzigi megbízottaik utasítására, ekkor viszonylag jól megfizették a hamuzsírt. Moldva fában gazdag vidékein tehát a bojárok tömegesen kezdtek áttérni erdőknek illetően való értékesítésére. Esztelen erdőpusztításaik elsősorban a helybeli parasztokat sújtották, akik nem is szűntek meg panaszkodni a fejedelemnél a bojárok hamuzsírégetése miatt.⁵⁹ Minthogy a moldvai hamuzsírgyártás egészen szorosan kapcsolódott a lengyelországihoz, mind méretei, mind pedig kártételei nagyobbak lehettek az erdélyinél.

Az egykori Magyarország különösen kétesértékű hírnevet szerzett magának a XVIII. században az európai hamuzsírkereskedelem terén. A török kiűzése után ugyanis nemcsak a bécsi kormány tekintette Magyarországot és Erdélyt olyan gyarmatnak, amely természeti kincseinek gazdagságával a cseh-német örökös tartományok minden nyersanyag szükségletét kielégítheti, hanem az iparosodó Európa többi része szintén ezzel a várakozással fordult fe-

⁵⁹ Georgescu-Buzău G., Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țara Românească și Moldova (Colecția Contemporanul). H. és é. n., 20. 1.; Iorga N., Istoria industriilor la români. București, 1927. 172. 1.; Giurescu C. C., Istoria românilor, București, 1946, vol. III, partea 2. 567, 612. 1.

léljük.⁶⁰ A francia és angol tőke Magyarország kizsákmányolásának monopóliumát, komoly áldozatok árán is, magának akarta megvásárolni a bécsi kormánytól.⁶¹ Ezekben a próbálkozásokban, többek között az angol, holland és francia ipar hamuzsír-szükségletének a biztosítása vezette a vállalkozókat. A XVIII. század elején ugyanis Európa nyugatán már általánosan érezhető volt a fenyegető hiány. Az erdők kimerülése következtében hatalmas kohók és ipartelepek kényszerültek termelésüket csökkenteni, sőt beszüntetni.⁶² A hamuzsírkészítéssel együttjáró rablógazdálkodást ott már nem lehetett tovább folytatni. Magyarország erdői tehát a legjobb időben váltak az európai gazdasági élet előtt újból hozzáférhetővé. A XVIII. század harmincas éveitől fogva élelmes vállalkozók lepték el Magyarországot, s a pénzéhes földesurak, minthogy jövedelmet láttak onnan is, ahonnan eddig bevételük nem volt, aránylag kis összegekért áldozatul dobták oda nekik az erdőiket.⁶³ 1749-ben a bécsi udvari kereskedelmi bizottság előtt már egy európai méretű állami hamuzsír-monopólium körvonalai bontakoztak ki, mely Danzigon keresztül Európa északi, Trieszten és Fiumén át pe-

⁶⁰ A Habsburg Birodalomban Magyarországnak és Erdélynek szánt gyarmati szerepre vonatkozóan l. Ember Győző, Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában (Századok, 1936, 241—281. l.). Igen jellemző nyilatkozatok: *uo.*, 261, 270. l. Vö. Mód Aladár, 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1948.; Pach, i. m., 92—98. l.

⁶¹ Eckhart Ferenc, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922, 125—127. l.; Ember, i. m., 258. l.

⁶² Juhász, i. m., 569. l.

⁶³ A magyarországi hamuzsírgyártás és kereskedelem XVIII. századi fejlődésére vonatkozóan l. Eckhart, i. m., 217—222. l.

dig Európa déli részét látta volna el a keresett magyarországi hamuzsírral.⁶⁴ A külföldnek ez az erős érdeklődése természetesen tovább fokozta az erdők megtizedelését. Általában 8—10 ezer hold erdő volt szükséges egyetlen huta táplálására.⁶⁵ Bár 1756-tól kezdve a hatóságok különféle tilalmakkal igyekeztek védeni az erdőket az esztelen pusztítástól és a hamu-égetést csak dúlt fákból és csupán ott engedélyezték, ahol a fa leszállítása lehetetlen volt,⁶⁶ az egykori Magyarországon a XIX. század közepéig összesen hozzávetőleg 4 000 000 hold erdőterületet égettek fel hamuzsírforrás céljából.⁶⁷ S hozzá egészen potlom árakért, mert a XVIII. század hetvenes éveitől fogva az osztrák vámpolitika a külföldi konkurrencia kizárásával a cseh üveg- és szövőipar számára igyekezett biztosítani a magyar hamuzsírt.⁶⁸

A magyarországi, majd pedig az erdélyi hamuzsírt azonban nem csupán mennyiségénél, hanem minőségénél fogva is előkelő hely illette meg a világpiacon. Főként Angliában volt keresett áru. Azt tartották, hogy az angol üvegek a magyarországi hamuzsírnak köszönhetik átlátszó tisztaságukat. Ezt a portékát fehérsége, finom szemcséssége miatt igen kedvelték a vászonfehérítők is. A „magyar“ hamuzsír olyan világmárka volt, hogy máshol utánozni igyekeztek. Pl. Lengyelországban szintén gyártottak

⁶⁴ Takács Sándor, Kísérlet a hamuzsír monopolizálására (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903, 191—192. l.); Tagányi, i. m., II, 96—97, 103—106, 188—190, 699—701. l.

⁶⁵ Tagányi, i. m., III. 335—336. l.

⁶⁶ Uo., II. 134—135, 137—140, 263, 285, 338—339, 512—513, 617, 796, 807. l.

⁶⁷ Glaser, i. m., 304. l.

⁶⁸ Eckhart, i. m., 220. l.

„magyar“ hamuzsírt, de ez nem volt olyan jó minőségű.⁶⁹

Erdély, szállítási nehézségek következtében, csak akkor került a hamuzsírkereskedők érdeklődési körébe, amikor Szlavónia és a mai Szlovákia erdői már kimerültek, illetve amikor garázdálkodásaiknak a kiépülő erdővédelem ott gátat vetett. A kialakuló hamuzsírpar, ugyanebből az okból, nem a megközelíthetetlen belsőerdélyi területeken, hanem előbb a nyugati, majd pedig a déli határhegységekben helyezkedett el. Az 1781-ben kiadott erdélyi erdőrendtartás említést sem tesz a hamuzsírgyártásról.⁷⁰ Nyilván azért, mert ez az iparág akkor még csak a földesúri üveghuták kiegészítéseként létezett és egészen elhanyagolható méretű lehetett.⁷¹ A fennedülést Erdélyben a századforduló idején rendkívül megnövekedett kül- és belföldi kereslet hozta el. A bécsi kormányzat Erdélyben is különböző akadályokat emelt a hamuzsír kivitele elé, hogy így tesszésszerűen olcsó áron biztosítsa azt az osztrák-cseh tartományok ipara számára.⁷² Így pl. hamuzsírt csak az udvari bankválasztmány különleges engedélye alapján lehetett kivinni az országból. A kivi-

⁶⁹ Krünitz Johann Georg, Oekonomisch-technologische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus-, und Landwirtschaft und der Kunstgeschichte in alphabetischer Ordnung. Berlin, 1810. Theil 116 (Bd. XV), 588. l.; Technologische Encyclopädie. Nürnberg, 1835. Bd. VIII, 186—187.; Prechtl Johann Joseph, Technologische Encyclopädie oder alphabetisches Handbuch der Technologie der technischen Chemie und Maschinenwesens. Stuttgart, 1837. Bd. VIII, 37—58. l.; Bolley, i. m., 264—265. l.

⁷⁰ Tagányi, i. m., II. 445—463. l.

⁷¹ 1793-ban egész Erdélyben csak a fogarasi Felsőkömánán és a krasznamegyei Dohon, valamint Maladén folyt szénmértű hamuzsírkészítés (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896, 229. l.). Vö. Tagányi, i. m., II. 844. l.

⁷² Jelleniző guberniumi körrendelet (1799. sz.) ebben a tárgyban: Kolozsvári Állami Levéltár, Szamosújvár város lvt., 1202/1799. sz.

teli vámot már 1799-ben mázsánkénti négy forintra emelték. 1810—12 között újabb 60%-os vámemelést léptettek életbe, 1825-ig több ízben teljes kiviteli tilalmat rendeltek el.⁷³ Mindez természetesen visszahatott az iparág fejlődésére.

Az erdélyi és partiumi hamuzsírkészítés egyik központja az avasi, szilágysági, bihari és zarándi hegyvidék lett. Az itt termelt árut előbb a külföldi és osztrák, a XIX. század harmincas éveitől fogva pedig egyre inkább a fejlődő magyarországi gyár-
ipar vette fel. A szilágysági erdőbirtokosok körében általános volt a vélemény, hogy náluk a hamuzsír-
készítés azért kifizetődő vállalkozás, mert „erre, minthogy Magyar Országban naponként szaporodnak a gyárak, mindenkor szükség vagyion és leszén”.⁷⁴

Ezzel magyarázható az az erős fellendülés, amely a Szilágyságban a negyvenes évektől fogva megfigyelhető a hamuzsírgyártás terén. Wesselényi Miklós pl. 1845-től kezdve a Magyar Kereskedelmi Társasággal kötött megállapodásai értelmében, itteni hutáiban több ezer mázsás tételekben gyártatta a hamuzsírt.⁷⁵

A másik, időben később kialakuló központja az erdélyi hamuzsír-iparnak a Székelyföld, Brassó vidéke és a Kárpátok Brassó-Szeben közötti szakasza volt. Adatok ismereteseek arról, hogy 1845-ben egy brassói román kereskedő, Ion Nica, a fogarasföldi Poiana Mărului-ból való munkásokkal hamuzsírt készíttetett a predeáli erdőkben. Hihetőleg ezzel a vállalkozással kapcsolatosan volt szüksége Ion Nicanak arra a huta-felszerelésre, amelyet ugyanekkor vásá-

⁷³ Mérei, Iparfejlődés, 14—15, 28, 34. l.

⁷⁴ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 21/1846.

⁷⁵ Wesselényi-cs. lvt. a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári Történeti Levéltárában, Wesselényi Miklós levelezése. Vö. Történelmi Tár, 1903, 192, 333—336. l.

rolt a Tg.-Ocna rajoni Berzunți és a Bacău rajoni Păncești községben. Ezek az adatok, de egyéb jelek is azt sejtetik, hogy a délerdélyi hamuzsírgyártás a kárpátokontúlinak volt a kiegészítő része. Az itt termelt áru, a brassói román kereskedő-kompanya tagjainak a közvetítésével, a Dunán és a Fekete-tengeren át juthatott el a világpiacra. Ion Nicának az említett munkásokkal kötött megállapodása különben szintén alátámasztja azt a megfigyelést, hogy a hamuzsírkészítéssel együttjáró erdőpusztítás annál kíméletlenebb volt, minél inkább tőkés jelleget öltött magára a vállalkozás. Nica is előírta a munkásainak, hogy az erdőt általában kímélni kell. Egyidejűleg azonban utasította őket, hogy az élőfákat is vágják ki és válogatás nélkül mindent hamvasszanak el, ami csak alkalmas arra, mert a bérletből minél több jövedelmet kíván látni.⁷⁶

A fentiekből kiderül, hogy a hamuzsírgyártás európai viszonylatban nagyon hosszú, még manu-faktúrás formájában is már több mint másfélszázados múltra tekintett vissza, amikor a Bánffyak, mint valami csodákat ígérő újat, bevezették szilágysági erdőgazdaságukba. Ennek ellenére Erdélyben mégis valami újat, valami többet jelentettek a szilágysági manufaktúrák a korábbi hasonló vállalkozásokkal szemben. Árutermelés volt a feudalizmusban is és kiszolgáltatta azt, de jóllehet előkészítette a tőkés termelés bizonyos feltételeit, nem vezetett kapitalizmusra, csak bizonyos előfelételek együttes jelenléte esetén.⁷⁷ Az alábbi vizsgálódás nem az árutermelés vonalán keresi az újnak a csíráit, hanem éppen arra szeretne adalékokat szolgáltatni egy konkrét manufaktúra életének az elemzésén keresztül, hogy miben

⁷⁶ Furnica D. Z., *Din trecutul românesc al Braşovului. Documente comerciale 1741—1860.* Bucureşti, 1937. 99—100. l.

⁷⁷ Sztálin, *A szocializmus gazdasági problémái a Szovjet-unióban.* Bukarest, 1952, 18. l.

állott az említett „előkészítés“, hogyan jöttek létre és miként jelentkeztek a feudalizmus méhében a kapitalista termelőmód megszületéséhez szükséges feltételek.

4. A szilágysági huták felállítása

A hamuzsírkészítés a Réz-hegység őserdőiben már a Bánffy-huták felállítását megelőzően elkezdődött. A Réz szomszédos, bihari oldalán, a Bisztra völgyétől egészen a Királyhágóig, főként a Baranyi család micskei uradalmához tartozó erdőkben, már a XVIII. század végétől fogva dolgoztak odatelepített szlovák erdőmunkások.⁷⁸ Ugyanezekkel, a Bánffyak figyelmét kiejátszva, a kisebb birtokosok az erdélyi oldalon is megkezdték a közös erdők égettetését. Önálló üzemek létesítésére ugyan ezeknek a néhánytelkes nemeseknek nem futotta az erejük, örömmel kaptak azonban a pénzen, amit a bihari szlovák hutások a Réz innenső oldalán való hamuégetés engedélyezéséért fizettek nekik, mint a helyszínen élő tulajdonosoknak. 1815 körül már három-négy huta munkásai jártak a közös Rézre hamut készíteni és a Bánffyak Hagenmüller nevű bérlője üzletszerűen kezdte megszervezni az erdők égetését, amikor a távollévő, nemtörődöm nagybirtokosok végre felfigyeltek erre az új jövedelemforrásra.⁷⁹

1815 tavaszán Bánffy Pál krasznamegyei főispánnál megjelent egy Leutenant Antal nevű német hutamester s felhívta a figyelmét azokra a nagy károokra, amelyek a Bánffyakat a Rézen érik. Egyben utalt azokra a lehetőségekre, amelyeket az ottani kihasználatlanul heverő erdők kínálnak. Úgy lát-

⁷⁸ Baranyi-cs. lvt. a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári Történeti Levéltárában. Gazdasági iratok.

⁷⁹ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 21/1815. jkvsz.

szik, hogy Leutenant korábban a szomszédos bihari telepeken, esetleg éppen Cseresen dolgozott, mert alaposan ismerte a Réz erdőviszonyait. Mindjárt tervvel is állott elő arra vonatkozóan, hogy mit kellene tenni. Későbbi szereplése szintén azt bizonyítja, hogy Leutenantból, akárcsak a kezdődő kapitalizmus legtöbb üzletemberéből, nem hiányoztak bizonyos szélhámos vonások sem. Mesterségét alaposan értő, gyakorlott szakember volt, aki a konjunktúra lehetőségeit és a bomladozó feudalizmus élheteretlenségét látva, maga is könnyűszerrel megakarta tölteni a zsebét. Bánffy Pálban aztán céljaira alkalmas embert kapott. Leutenantnak nem volt nehéz a kereskedelmi dolgokban járatlan feudális urat a könnyű nyereség reményével elkápráztatni. Elhitette Bánffyval, hogy csak neki kell vágni a vállalkozásnak és a Rézből máris megindul az arany-özön. Természetesen ennek előfeltétele az ő. Leutenant, szakismerete. Ha Bánffy ezt a páratlan értéket jó fizetéssel biztosítja a maga számára, akkor minden menni fog könnyen. Lesz tőke a vállalkozáshoz, lesz minden! A jófellépésű és nem minden nagyképűség nélküli Leutenantnak sikerült levennie Bánffyt a lábáról és egyszerűen bizalmába ferközni. Az ő információi, a jövőről általa rajzolt színes képek annyira megszáditették a főispánt, hogy ettől kezdve minden akadályon át vak makacssággal törtetett vélt szerencséje után.

Bánffy Pál 1815 jún. 9-én terjesztette a familia gyűlése elé Leutenant tervét a Kalin, Rubin és Csetecel nevű közös, allodiális erdőben felállítandó hutára vonatkozóan.⁸⁰ Javaslatához a családi gyűlés tagjai mindenben lelkesen hozzájárultak, csak éppen a tőkekölcsönzés elől tértek ki. A „fábrica” igazgatását tíz évre Bánffy Pálra bízták, utazásaira

⁸⁰ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 21/1815. jkvsz. és az 1815. okt. 22-én tartott szilágysági partialis gyűlés jkv.

egy arany napidíjat állapítottak meg és hozzájárultak, hogy ha a tiszta haszon az évi 8 000 frt.-ot meghaladja, akkor még 100 arany honoráriumot is kapjon. Leutenant vicedirektor címmel és tekintélyes fizetéssel az üzem tényleges vezetője lett. A családtagok kikötötték, hogy az igazgató a jobbágyokkal „akármely kevés részben is ingyen szolgálatot” az üzemben nem végeztethet, hanem fizetett munkásokkal kell dolgoznia.⁸¹

A hutához települők számára kilátásba helyezték az állami és földesúri adóktól, valamint a robottól való mentességet. Az üzem monopóliumszerű kiváltságot kapott a szilágysági Bánffy-birtokok területére. Utasították a gazdatiszteket, hogy „a kezek alatt levő embereket bírják arra, hogy a hamujokat tisztán meggyűjtven, kész pénz fizetésért a Fami-liának és ne más idegennek adják”. Egyidejűleg kimondották azt is, hogy a familia minden tagjának tilos még „a maga privát és allodiális Erdejébe is” külön „Hutát állítani, vagy más Hutásokkal egyezni, colludálni szabad ne legyen, ne hogy ellenkező esetben... a Hamu meg drágodjék”.⁸² Ennek a kiváltságnak aztán Bánffy Pál főispáni tekintélye latba vetésével szerzett érvényt. Az áru elkobzásának terhe alatt megtiltotta, hogy a Rézalján az ő megbízottain kívül bárki más is foglalkozhassék hamu-gyűjtéssel. Miután így a konkurrenciának a lehetőségét is kizárta, a vállalkozás a legszebb reményekkel kecsegtetett.

Jóllehet a végleges megállapodásokat a család csak 1815. okt. 22-i gyűlésén hagyta jóvá, Bánffy Pál, oldalán Leutenanttal, már július vége óta lázas igyekezettel dolgozott a „fábrica” felállításán, — mint ők ketten, némi nagyzólással, a készülő hutát

⁸¹ Uo., 1815. okt. 22-i partialis gyűlés jkv.

⁸² Bánffy-cs. lvt. Prot. fam., 1815. okt. 22-i partialis gyűlés jkv.

emlegetni szerették. Bár a zsebük üres volt, nem mindennapi üzemre gondoltak. Még hozzá sem kezdtek a kalini huta építéséhez, Gyümölcsénes fellett, a Magyarokpataka nevű hegyipatak mellett, máris kinéztek egy fiók-huta részére való helyet. A tisztviselői keret nagysága, a bonyolult adminisztráció mind azt mutatják, hogy Leutenant túlértékelve a hatalmas Bánffy-uradalom tényleges gazdasági erejét, saját pozíciója érdekében is, merész elképzeléseket forgatott a fejében. Ezekhez nem volt nehéz megnyernie a könnyen lelkesedő és a vállalkozására büszke Bánffy Pál teljes támogatását. A megvalósítás felé tett első lépések azonban hamarosan bebizonyították, hogy a feudális Erdélyben korántsem egyszerű dolog ipari üzemet alapítani.

Mindenekelőtt a Bánffy-családnak a kitermelendő erdőkhöz való tulajdonjogát kellett vitathatatlanná tenni. Az egyén ugyanis akkor még korántsem rendelkezett olyan akadálytalanul azzal a birtokkal, amelyet a magáénak tudott, mint a kapitalizmus idején. Sokszor egészen a középkorig visszanyúló, bonyolult jogviszonyok és jogigények gátolták abban. Olyan félreeső és járhatatlan hegyvidéken, mint amilyen a Réz is volt, mindaddig, amíg telepítésre nem került sor, vagy amíg valami pénz nem mutatkozott az erdőből, a birtokhatárok meglehetősen bizonytalanok voltak. A hegyek lábánál lakó kisebb nemesek, jobbágyaik irtásai révén, fenn az erdőkben jelentős foglalásokat tehettek a távol élő nagybirtokosok rovására. Több évtized, sokszor egy évszázad is elmúlhatott, amíg valami véletlen kapcsán a dolog kipattant és megindult a végeláthatatlan határper.

Ilyen volt a helyzet a Kalinban is: a szomszédos birtokosok jobbágjai egész sor irtást tettek a Bánffyak területén. Az eljárás, amivel Bánffy Pál ezt az akadályt rövid úton elhárítani akarta, változatlanul a régi feudális uraké. Augusztus első napjaiban

családja birtokjogának és rendelkezési szabadságának a bizonyítására, fegyveres gornyikok fedezete mellett, meglepetésszerűen embereket küldött fel a Kalinba „a bétsuszott Idegenek Irtásaik lekaszállására“ és az ottani szénatermés betakarítására.⁸³ Ennek megtörténte után, augusztus közepén, megyei pandurok és urasági ármások védelme alatt, egy megyei bizottság élén ő maga is felment a Kalinba. Hivatalosan összeíratta és megbecsültette az idegenek irtásait, s Leutenanttal együtt kinézte a leendő huta helyét.

Az érdekelt birtokosok azonban nem hagyták ennyibe a dolgot. Azt állították, hogy az elfoglalt irtások az ő területükön fekszenek és erővel ismét birtokba vették a vitás földeket. Szeptember elején Bánffy kénytelen volt újabb megyei biztosokat felvinni „az erőszakos s titkos foglalások occulatiojára“, akik, puskások védelme alatt, kijárták a Kalin és Csetecel erdőnek az uradalom tisztjei által tudott határát. Az ellenfelek azonban nem ismerték el érvényesnek e határvonalat és a Bánffy-féle expedíció megtámadására készültek. A főispán ekkor „az involált uraságok által fenyegettetvén“ lejött a Kalinból és praefectusát küldte fel érdekei megvédésére. Egy heti újabb huza-vona után végül is Bánffy engedett, s hogy az építés megkezdése ne halasztódjék tovább, a vitás helyről áttette a hutát egyik jobbágyának az irtására. Miháltz Elek, a Bánffyak „indzsiner“-je, végre szept. 18-án kimérhette az üzem végleges helyét.⁸⁴ Az első határvita lecsendesése azonban korántsem jelentette, hogy az üzem a szomszédok részéről fenyegető veszedelmek

⁸³ Bánffy-cs. lvt. Huta-számadások, 1815. aug. 4-i tétel.

⁸⁴ Mind a szomszédokkal lefolyt határvita, mind pedig az üzem felépítésének a menete Bánffy Pál és Szolga Mihály praefectus elszámolásai alapján rekonstruálódott. A határviszályra vonatkozó feljegyzések az 1815. aug. 13—6, szept. 4—7, szept. 9, szept. 18-i tétel alatt találhatók. (Huta-számadások).

véglegesen elmúltak volna. A feudális önbíráskodás bizonytalan viszonyai között a hutának magának kellett gondoskodnia önvédelméről. Ezért vásárolt Leutenant két mozsár-ágyút, hogy az elhagyott őserdőben biztosíthassa a termelés zavartalanságát.⁸⁵

Az erdőkhöz jogot formáló szomszédokkal való harcnál is nagyobb feladat volt az üzem felépítéséhez és a termelés megindításához szükséges tőke előteremtése. Az 1811. évi devalváció megapasztotta a különben is szerényméretű tőkeképződést Erdélyben. A bizalom megcsappant, az alakulóban levő kereskedelmi tőke óvatosabb lett és csak igen magas kamatnyereség ellenében vállalt kockázatot. Régebben a földbirtokosok rokonaiktól, azonos társadalmi helyzetű ismerőseiktől, vagy az egyházi alapítványi pénzekből szerezhettek maguknak kölcsönt.⁸⁶ A konjunktúra idején a nemesség körében elterjedt luxus és az infláció azonban ennek a patriachalis hiteléletnek megadta a kegyelemdőfést. Új, polgári elemek, nagyobb mértékben kereskedők, kisebb mértékben városi iparosok kezébe került Erdély szerény hitellete. A hitellet viszont rajtuk keresztül kapcsolatot talált a kereskedelemmel, függvényévé vált a nemzetközi piac áringadozásainak. Ezzel a fordulattal kezdett Erdélyben is nagyobb méreteket ölteni az uzsora, a hitelre szorulóknak a megszarolása. Megszaporodtak a korai kapitalizmustól elválaszthatatlan gyanús hitelműveletek.

Bánffy Pál — hihetőleg Leutenant biztatása alapján — komolyan remélte, hogy a szükséges tőkét valamelyik nagykereskedő a termelendő hamuzsírra előlegezni fogja neki. Ez a reménye azonban már augusztus végén elpárolgott, miután Nagykárolyban

⁸⁵ Bánffy-cs. lvt. Huta-számadások, 1815. aug. 13—16, szept. 4—7, szept. 9, szept. 18-i tétel.

⁸⁶ Ungár, i. m., 45. l.; Iványi-Grünwald, i. m., 65. l.; Mérei, Iparfejlődés, 35—40. l.

hat napon át eredménytelenül tárgyalt az ottani nagykereskedőkkel és közvetítőikkel.⁸⁷ Bár ekkor már kibontakozóban voltak a tragikusan rossz termést követő éhínség körvonalai, ami a helyi hitelpiacot fokozottan tartózkodóvá tette, Bánffy mégsem állott el kedvenc tervétől, hanem feleségétől kölcsönzött pénzzel megkezdte a munkát. A szeptember közepén Kolozsvárra tett útja világosan mutatta a hitelpiac reális állását. 25—30% „kereskedésbeli“ kamatra sem tudott 2 000 forintnál több kölcsönt szerezni.⁸⁸ A családi közös birtokok pénztárához szintén hiába fordult. A gyűlés az egyes családtagokhoz utasította azzal, hogy „egyik is a segedelmézést, kivált oly eléggé hasznos Interes (30%) mellett nem fogja meg vonni“.⁸⁹ Hamarosan kiderült azonban, hogy nemcsak a közös pénztár, hanem az erdélyi arisztokrácia legelejéhez számító, előkelő állásokat betöltő egyes családtagok magánpénztárai is konganak az ürességtől. Októberben s novemberben Bánffy tovább hajszolta a pénzt, de szintén hiába. Felesége és saját maga minden pénzét befektette a vállalkozásba s ezzel sikerült a munkálatok költségeit decemberig úgy ahogy fedezni. Miután azonban saját pénztára teljesen kimerült, december közepén már úgy látszott, hogy be kell szüntetni az építkezést. Ekkor végre, egyéni birtokainak a lekötése mellett, a familia közös pénztárából 3 000 frt. kölcsönt nyert. Ezzel és néhány újabb kisebb kölcsönnel aztán sikerült kihúzni addig, amíg 1816 tavaszán a huta termékeiből az első bevételek befutottak.

A hitelezők mellékelt listája mindennél beszéde-
sebben bizonyítja, hogy milyen nehéz volt akkor Er-

⁸⁷ Bánffy-cs. lvt. Huta-számadások, 1815. aug. 20-i tétel.

⁸⁸ „Pénzt csak a hogy lehetett, úgy kellett fel vennem...“ írja B. Pál (Bánffy-cs. lvt. Praesid. 8/1820).

⁸⁹ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam., 1815. okt. 22-i szilágysági partialis gyűlés jkv.

délyben pénzhez jutni.⁹⁰ Ha a huta céljaira Bánffy Pál által kölcsönvett 35 840 forintból levonjuk a feleségétől és a közös pénztárból kapott 17 040 forintot, akkor a fennmaradó 18 800 forint 14 hitelező között aprózódik fel. E hitelezők közül már csak három (Nemes Anna, Bánffy Farkas és Scharlachné) való a birtokos rétegből, a többi mind polgári elem. Zene-tanár, református pap, örmény és zsidó kereskedő, ékszerész, gyertyamártó és szabómester szerepel a kispolgári hitelezők sorában. Ez a réteg az, amelyik a kapitalizálódás ütemének megfelelő mértékben egyre fontosabb szerephez jutott Erdély gazdasági életében. A magas (25—30—36%) uzsorakamatok

⁹⁰ Bánffy Pál 1815. aug. 10-től 1817. dec. 1-ig az alábbiak-tól vett fel kölcsönt a huta céljaira:

Sorsz.	Kelet	A hitelező neve	Összeg	Száza- lék
1	1815 VIII. 10.	Bánffy Pálné, Gányi Erzsébet	6 500 frt.	30 %
2	IX. 18.	Gr. Nemes Anna kisasszony	1 000	30 %
3	IX. 18.	Ruzitska György „Clavir Mester“	1 000	30 %
4	X. 16.	Bántó Mihály, ippi ref. lelkész	1 000	30 %
5	X. 16.	Szentpéteri Lukács, örmény kereskedő	1 000	25 %
6	X. 18.	Bánffy Pálné, G. Erzsébet	1 040	30 %
7	X. 24.	Bánffy Pálné, G. Erzsébet	2 500	30 %
8	XI. 1.	Bánffy Pálné, G. Erzsébet	1 000	30 %
9	XI. 13.	Horváth Dániel, zentelki bérlő	1 000	25 %
10	XII. 22.	Familia közös pénztára	3 000	25 %
11	1816 II. 16.	Özv. Orbán Péterné, Szalai Julia	500	25 %
12	IV. 7.	Rhener József	1 000	25 %
13	V. 5.	Eder József, kolozsvári gyertyaöntő	500	36 %
14	V. 6.	Himelovszky, kolozsvári szabó	400	30 %
15	VI. 23.	Scharlach generális felesége	3 000	12 %
16	VI. 24.	Br. Bánffy Farkas	2 000	12 %
17	VIII. 1.	Virág Ádám, zoványi ref. lelkész	500	6 %
18	XI. 11.	Bántó Mihály, ippi ref. lelkész	1 300	15 %
19	1817. II. 16.	Totesz, kolozsvári ékszerész	4 000	25 %
20	II. 22.	Bánffy Pálné, G. Erzsébet	3 000	25 %
21	XII. 1.	Hertz és Polák kereskedők	600	25 %
A kölcsönzés végösszege :			35 840 frt.	

mutatják, hogy a régi patriarchalis hitelviszonyok már a múltéi. Az erdélyi kistőkések, akárcsak milliók felett rendelkező nyugati társaik, minden gátlástól mentesen igyekeztek minél nagyobb hasznot húzni a hitelt kereső ember szorultságából. Itt aztán nem számított többé a rokoni kapcsolat, sem a hitelt kereső társadalmi állása. A család pénztára, akár csak az idegenek, 25% kamatot kívánt a közös vállalkozásra adott kölcsön után, s miután a szorult helyzetben lévő üzem a kamatokat nem tudta fizetni. 1818-ban a hátralékos kamatokat is tőkésítették. Erről is külön kötelezvényt állíttattak ki Bánffy Pállal. A hitelező és adós viszonylatában már az új nagyhatalom: a pénz szabta meg a ranglétrát s ezen a tőkével rendelkező lenézett szatócs, vagy iparosmester fölébe került az előkelő nagyúrnak. A régi hitelezők típusát egyedül Virág Ádám zoványi református pap képviselte, aki Bánffyt, mint pátronusát, több ízben kisegítette kisebb-nagyobb kamatmentes kölcsönrel s pénze után később sem kért többet 6%-nál. Ő volt az egyetlen, aki valóban „segítségnyújtás“-nak, nem pedig üzletnek tekintette a kölcsönzést.

A tőke megszerzése körüli keserű tapasztalatok más embert talán kijózanítottak és visszariasztottak volna attól, hogy az egyre nehezedő gazdasági helyzetben „fundus“ nélkül tényleg nekivágjon a huta alapításának. Bánffy azonban nem veszítette el a kedvét. Még október végén is változatlanul 8 ezer, illetve 16 ezer forintnál nagyobb évi tiszta nyereségről álmodozott és a tájékozatlanság merészségével haladt tovább a megkezdett úton.⁹¹

Augusztus végétől fogva gazdasága összes szakembereit mozgósítva, a feleségétől kölcsönzött pénzzel nekilátott a kalini építkezés előkészítéséhez. Leu-

⁹¹ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam., 1815. okt. 22-i szilágysági partiális gyűlés jkv.

tenantnak az volt az elképzelése, hogy gyors ütemben felhúznak egy műhelyt, amelyben az építkezésekkel párhuzamosan még azon az őszen megindulhat a termelés. A tavasszal eladásra kerülő hamuzsír árával aztán kivágyják az üzemet szorult helyzetéből és befejezik az építkezéseket. Az épületek terveit Miháltz Elek mérnök készítette el, bizonyára Leutnant útmutatásai szerint. A tervezéshez mintául, legalább is a fehérítő kemencét illetően, a közeli Cseresen lévő huta szolgált.⁹²

Bánffyék augusztus 30-án már megalkudtak a téglaegető cigányokkal, valamint a hamuzsírőző épületet felvállaló Kuncz András szilágyosmlyói ácsmesterrel. Minthogy a Réz-hegységben folyó egész hamuzsírgyártás kezdetétől fogva legszorosabb kapcsolatban állott a biharmegyei szlovák településekkel, a kalini új üzem életébe is már a bölcsőjénél bekapcsolódtak a szlovák munkások. Gyaníthatólag Leutnant terelte rá a figyelmet a hamuzsírőzésben járatos bihari szlovákokra. Szeptember közepén húsz bodonosi szlovák munkás felvállalta a hutához szükséges 50 ezer zsindelynek a helyszínén való elkészítését abban a reményben, hogy ezután majd a hamuzsírőzésnél is foglalkoztatják őket.⁹³ Szeptember végén és egész októberben 50—70 fesszével folyt a huta helyén az erdőirtás és az épületfák vágása. Október végére várták az üstöket és a kalcináló (fehérítő) vaslapátokat a Bánságból, amelyeket Bánffy Politzer Jakab váradi kereskedő útján rendelt meg.⁹⁴ Később két „Metzenzeff“ került a telepre, akik előbb a közeli három forrás vizét vezették be a hamuzsírőző-műhelybe, elegyengették a

⁹² Bánffy-cs. lvt. Huta-számadások, 1815. aug. 27-i tétel.

⁹³ Uo., 1815. szept. 11-i tétel melléklete.

⁹⁴ Uo., Szolga Mihály elszámolása 1815. okt. 16-i tételének melléklete.

talajt, majd a tél idejére ők is beállottak a hamu-
égetők közé.⁹⁵

A Kalinban kialakuló ipartelep azonban az út jár-
hatatlansága következtében egyelőre el volt zárva a
külvilágtól. Amint beállott az őszi esőzés, 6—8 ök-
rös szekér is csak a legnagyobb erőfeszítések árán
és valóságos életveszélyek között juthatott fel a
hutához. Bánffy főispáni tekintélyével olcsón meg-
oldotta ezt a kérdést. Október első napjaiban me-
gyei bizottságot vitt ki a Kalinba „az ujj út tsinálá-
sára”. A „persecutor-hadnagy” jelenléte arra mutat,
hogy az akkor elrendelt útjavítás hivatalból, a job-
bágyok közmunkájával ment végbe.⁹⁶ Hasonló mó-
don történt ti. a következő nyáron a Kalin és Ma-
gyarpatak közötti útépités is. Ennek az új erdei út-
nak a nyitásához és a régi útszakasznak a dőlt fák-
tól való megtisztításához a vármegye adott 32 in-
gyenes munkást, akiket Bánffy mindössze kenyérrel
tartott, de hogy az élelmezés minél kevesebbe ke-
rüljön, a nehéz erdőirtást végző jobbágyoknak árpa-
lisztből süttetett kenyeret. Ezzel a gazdálkodással a
két mérföldnyi út elkészítése nem került többé 49
forint 30 krajcárnál. Ugyanekkor azonban a hely-
színre kiszállott megyei bizottság urainak a trak-
tája 143 forint 54 krajcár árú élelmiszert emésztett
fel — a nagy országos éhínség idején.⁹⁷

Október második felében már a huta lúgozó-kád-
jain dolgoztak a pintérek és karácsonyig a hamuzsír
szállítására szolgáló hordók — az ún. tonnák — első
ötven darabjának is el kellett készülnie. Bánffy
ugyanis a megállapodásban kikötötte, hogy a vál-

⁹⁵ Uo., Bánffy Pál elszámolásának 1815. dec. 13-i tétele. Metzenzéfek-nek nevezték a szlovákiai Mecenzéfre való szak-
munkásokat, akik csatornázásokra, földmunkára nagyon kere-
settek voltak.

⁹⁶ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolása, 1815.
okt. 3-i tétel.

⁹⁷ Uo., 1816. aug. 26—31-i tételek.

© NAGYKÁROLY

DEBRECEN

MOLOZSVÁR

1. Csak az általános tájékozódást szolgáló nevek

Kolozsvár	<i>Cluj</i>
Zilah	<i>Zalău</i>
Zsibó	<i>Jibou</i>
Debrecen	
Nagyvárad	<i>Oradea</i>
Bánffyhunyard	<i>Huedin</i>
Nagykároly	<i>Carei</i>
Réz hegység	
Berettyó, Sebeskörös, Bisztra folyó	
Margitta	<i>Marghita</i>
Tasnád	<i>Tășnad</i>

2. A tanulmányban foglaltakkal szoros kapcsolatban levő nevek

Micske	<i>Mișca</i> (Margitta rajon)
Cseres	<i>Cerișa</i> (Szilágysomlyó rajon)
Gyümölcsénes	<i>Plopiș</i> (uo.)
Zovány	<i>Zăuan</i> (uo.)
Szilágysomlyó	<i>Șimleul Silvaniei</i>
Bodonos	<i>Budoi</i> (Margitta rajon)
Báród	<i>Borod</i> (Élesd rajon)
Kárásztelek	<i>Carastelec</i> (Szilágysomlyó rajon)
Ujlak	<i>Uileacul Șimleului</i> (uo.)
Hármaspatak	<i>Călin</i> , ma <i>Valea Tirnei</i> (uo.)
Magyarpatak	<i>Valea Ungurului</i> (uo.)
Paptelke	<i>Preuteasa</i> (uo.)
Füzes	<i>Fizeș</i> (uo.)
Ellyüs	<i>Aleuș</i> (uo.)
Bagos	<i>Boghiș</i> (uo.)
Nagyfalu	<i>Nușfalău</i> (uo.)
Magyarvalkó	<i>Vălcău de Jos</i> (uo.)
Jáz	<i>Iaz</i> (uo.)
Perje	<i>Pria</i> (uo.)
Kraszna	<i>Crasna</i> (uo.)
Bogdánháza	<i>Știrciu</i> (Zilah rajon)
Ballaháza	<i>Mal</i> (Szilágysomlyó rajon)
Tótfalu	<i>Sirbi</i> (uo.)
Csucsá	<i>Ciucea</i> (Bánffyhunyard rajon)
Nagysebes	<i>Valea Drăganului</i> (uo.)

lalkozó mestert fogságra vetheti, ha a hordókat a megadott időre nem szállítaná le.⁹⁸ A nehéz üstöket ugyancsak december elején, miután az út jól megfagyott, hozták fel Nagyváradról Báródon keresztül Kalinba. A hamu égetése és gyűjtése azonban már október végén megindult. Leutenant Kárászteleken, Ujlakon „hamuszedő gazdák“-at állított, akik, mint a huta ügynökei, a környékükön összegyűjtötték a hamut és előlegekkel serkentették az embereket hamuégetésre.⁹⁹ Amikor tehát az üstök megérkeztek, tüstént elkezdhatték az összegyűlt hamu kifőzését. A készen álló hatalmas főző-műhelyben, ahol ideiglenesen Leutenanték is meghúzták magukat, az év végén lassan megindulhatott a termelés. Egyelőre fehérítetlen hamuzsirt készítettek csupán, mint-hogy a kalcináló kemencét Hubert József kőműves csak 1816 április végére építette meg.¹⁰⁰

A tél hidege, a pénztelenség, az élelmiszerárak emelkedése komolyan próbára tette a Kalinban dolgozók akarátát. 1816 áprilisában az elégedetlenség a munkások között már akkora volt, hogy magának Bánffynak kellett felmennie valamelyes pénzzel a lecsendesítésük végett.¹⁰¹ Tovább rontotta a helyzetet, hogy a Szentgyörgy-napi vásárra Debrecenbe szállított hamuzsirt nem sikerült mindjárt eladni, mert a kereskedők és a „speculansok“ „a pénz változása félelme miatt“ nem jöttek le a vásárra.¹⁰² Május elején a nyomorgó szlovák munkások kijelentették, „hogy ha vetésre segedelem nekik nem adatatik, kénytelenek lesznek elmenni“.¹⁰³

Leut.
fűző perem
1816
Leut. ma
infektus

⁹⁸ Uo., 1815. okt. 16-i tétel.

⁹⁹ Uo., Szolga Mihály elszámolásának 1815. okt. 24-i és következő tételei.

¹⁰⁰ Bánffy-cs. lvt., Bánffy Pál elszámolásának 1816. ápril. 28-i tétele.

¹⁰¹ Uo., 1816. ápril. 7-i tétel.

¹⁰² Uo., 1816. ápril. 19—25-i tételek.

¹⁰³ Uo., 1816. május 4-i tétel.

Mindezek a nehézségek s az üzem vigasztalan anyagi helyzete sem térítették el Bánffy túlméretezett eredeti terveitől. 1816 áprilisában a gyümölcsénesi határban, a Magyarokpataka közelében, nekifogtak egy újabb kétüstös „filialis Huta“ felépítésének — hogy a hamu beszállításának a költségeit csökkentsék.¹⁰⁴ Május közepén Miháltz mérnök kijelölte az épületek helyét és megtervezte a lúg-főzéshez nélkülözhetetlen „aquaeductus“-t. Ezzel megindult az erőltetett ütemben a munka, „hogy azon huta melynek négy hét múlva el kell készülni, hátra maradást ne szenvedjen“.¹⁰⁵ Ezen a nyáron Magyar-patak is bekapcsolódott a termelésbe, ami az összefoglaló piacra kerülő áru mennyiségén már megmutatkozott.

A két huta felépítését és üzembe állítását az idő értékét nem ismerő feudális nagybirtok emberanyagával normális körülmények között is komoly teljesítménynek lehet minősíteni. Még inkább ennek kell tartanunk azokban a rendkívüli nyomorúsággal terhes hónapokban, amikor a kalini és magyarpataki huta létesült. Mindez a legnagyobb áldozatot az új munkaalkalom megteremtéséért a legembertelenebb állapotokat is vállaló kétkézi dolgozóktól követelte. Az ő elszánt építőakarata mellett azonban az egész kizsákmányoló gépezetet is felfokozott működésbe kellett hozni. Mozgósítani kellett az uradalom elkényelmesedett tisztjeit, hogy heteket töltsenek fenn az épülő telep primitív körülményei között, rá kellett szorítani a pontatlan falusi mesterembereket a terminusos munkára, gondoskodni kellett a munkálatokhoz szükséges pénzről, s az ismét kaotikussá vált piacon meg kellett szervezni az áru értékesítését. Ez utóbbi feladatok megoldásánál Bánffy Pál és a

¹⁰⁴ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 1815. okt. 22-i szilágysági partialis gyűlés jkv.

¹⁰⁵ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál elszámolásának 1816. márc. 31, máj. 13—17, máj. 20, 24-i tételei.

szerencse vadász Leutenant pénzéhsége szerepelt hajtóerőként.

Az építésre és a felszerelésre fordított összegekről a töredékesen fennmaradt elszámolások nem tájékoztatnak pontosan. Egy kimutatás szerint a két huta felállítása összesen 15 479 forint 59 krajcárba került, amelyből Magyarpatakra csupán 1 987 forint 15 krajcár esett, minthogy a nagyobb tételek (üstök, mérleg stb.) Kalinnál számolódtak el.¹⁰⁶ Ezek a csak megközelítően pontos számok is kellőképpen érzékeltetik a Bánffyak szilágysági hutáinak a jelentőségét az egykorú erdélyi gazdasági viszonyok között.

5. Az üzem munkaviszonyai

Mielőtt megkísérelnők elképzelni a Réz vadonjában felépített üzemet és az ottani termelésnek a menetét, meg kell ismerkednünk azzal a munkakerőszettel, amely minden tőkénél és berendezésnél fontosabb volt ahhoz, hogy az eddig hasznavehetetlen őserdőket ki lehessen aknázni. Főként azokat a dolgozókat igyekszünk alább bemutatni, kiknek a fáradságos munkája árán akart a Bánffy-család újabb, minél gazdagabb jövedelmi forrást nyitni magának.

Jóllehet a hutákban dolgozó személyzet minden egyes tagja valamilyen formában érezte a bőrén a Bánffyak kizsákmányolását, a dolgozók élesen elváló két csoportra oszlottak: a tulajdonképpeni munkások és a hutatisztek csoportjára. E két réteg felett egyaránt ott állott a tulajdonjoga és tőkéje alapján a hasznot maga számára követelő Bánffy-család. Nyomása azonban nem egyformán neheze-

¹⁰⁶ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásával kapcsolatos iratok között.

dett mind a két csoportra. A tisztek ugyanis, — még Leutenant Antal aligazgató is — több-kevesebb mértékben szintén haszonélvezői voltak a feudális rendszernek. Ők voltak a birtokosok végrehajtó eszközei a tulajdonképpeni dolgozókkal szemben. S ezért, ha felfelé lázadoztak is az ellen, hogy az ő szakismereteikkel szerzett haszon oroszlánrészét semmittevő, élheteretlen nagyurak vágják zsebre, a feudális ranglétrán alattuk állókkal szemben ők is alaposan kihasználták a rendszer által nekik biztosított előnyöket. Az aligazgató pl. összejátszott a munkások élelmét szállító vállalkozókkal és az éhezők gyomrának a terhére igyekezett jövedelmét növelni.¹⁰⁷ Néb Sándor ellenőr veréssel kényszerítette a hamuzsír főzőket, hogy magánmunkákat, pl. pálinkafőzést végezzenek számára.¹⁰⁸ Kőmes János árendás szintén veréssel hajtotta a szlovák munkásokat, hogy többet dolgozzanak.¹⁰⁹ Ez a réteg itt is, akár csak az uradalmakban, még súlyosbította a manufaktúra ténylegesen termelő kétkézi dolgozóinak helyzetét. Az „adminisztrálás“-t tekintette feladatának s több-kevesebb hűséggel, de kiszolgáltatta a kizsákmányolóit, mert inkább azokhoz érezte magát közelebb állónak. Maga Leutenant, a korakapitalizmusnak e csélcsap polgár-figurája is, mindaddig kiszolgáltatta Bánffy Pált, amíg reménye volt reá, hogy e tapasztalatlan nagyúr mellett megszédheti magát és megalapozhatja szerencséjét. Csak akkor fordult szembe vele, amikor a dekonjunktúra által válságba döntött hutától már nem várhatta nagy tervei megvalósulását. 1817 nyarán Bánffy Pál már azt rótta Leutenant számlájára, hogy „nem a fábrika hasznát, hanem a véle együtt dobzódó Tótok hasznát“ moz-

¹⁰⁷ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásával kapcsolatos iratok között. (1818. jan. 30).

¹⁰⁸ Uo., 1819. márc. 13. (Kunits Illés panaszlevele).

¹⁰⁹ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 10/1846. febr. 21.

dítja elő. Miután „alaton haszonkereséséről meg esmertetett“, ugyanazon év őszén hivatalos vizsgálat által el is távolította az „önnön akaratján“ járó. számára feleslegessé vált aligazgatót.¹¹⁰ Különben, ha ezt nem teszi, érdekközösségük felbomlása után bizonyára úgy járt volna Leutenanttal is, mint az idegenből hozott szakmunkásokkal, akik 1817 tavaszán előlegeket véve fel, hihetőleg az ellenőrrel együtt elszöktek.¹¹¹

Az első időszakban a manufaktúra tisztviselői kara, Bánffy Pál főigazgatón kívül, az aligazgatóból, ellenőrből, a magyarpataki hutatisztból és az erdősáfárból, vagy erdőtaxatorból állott.¹¹² A tisztek mellé kell sorolni a négy erdőpandurt, akiknek a huta és az erdők védelme volt a feladata. Ezek, hogy szolgálatukat becsületesebben elvégezzék, a jobbágy-gornyikoktól eltérően, évi 60 frt. fizetést is kaptak.

Az aligazgató feladata volt az üzem berendezése, a gyártás s legfőképpen a fehérités (kalcinálás) irányítása. Ő volt az, akinek a termelés minden csínjával-bínjával tisztában kellett lennie. A manufaktúra technikai vezetésén kívül a nyilvántartások egy része szintén az ő feladata volt: negyedévenként elszámolt a huták gazdálkodásáról. Az ő kezébe volt tehát a vállalat sorsa letéve. Ez a fontos szerep kifejezésre is jutott Leutenant fizetésében. Évi 1 200 frt. készpénzen kívül lakás, kert, két ló és két tehén tartása, a megye határán túl 3 frt. napidíj és termelési jutalék illette meg.

¹¹⁰ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, ad 8/1820 (1818. jun. 12.) 23/1824. jan. 12.

¹¹¹ Uo., 1825. szept. 4. (Bánffy Pál replikája a családi gyűléshez elszámolási ügyében.) Uo., B. Pál beadványa a család elnökéhez 1817. júniusában.

¹¹² Az alkalmazottak számát, munkakörét és javadalmazását az 1815. okt. 22-i szilágysági partiális gyűlés határozta meg. (Prot. fam.).

Az ellenőr (controlor) az aligazgató segítőtársa s egyben ellenőrzője volt. Ennek „mesterséges és... világos Fabricai Számadást vinni tudó” embernek kellett lennie.¹¹³ Főfeladata az anyag és áru-nyilvántartások vezetése, a lúgozásra kerülő hamu „bemérése”, a szállításra kész „tonnák” mázsálása volt. A magyarpataki kisebb hutában az aligazgató és az ellenőr munkakörét kezdettől fogva a hutatiszt egyedül töltötte be.

Az erdősáfári állást a hamuégetés folytán szükségessé vált fokozottabb erdővédelem látszatának a keltésére szervezték. Minthogy azonban eleinte ezt az állást is a magyarpataki hutatiszttal töltötték be, a Bánffyak eleve nem gondoltak erdők hatékony védelmére. Ennek ellenére e puszta címet fenntartották, mert a reá való hivatkozással az erdőpusztítások miatti esetleges panaszokat leszerelhették. Nem tekinthető tehát véletlenségnek, hogy amikor az erdőtaxatori állást 1817-ben — bizonyára a szomszédos birtokosok feljelentésére indított vizsgálat kapcsán — ténylegesen betöltötték, éppen „Nemes Kraszna Vármegye Silvanalis Inspektorát” tisztelték meg a Bánffyak ezzel a 280 frt. készpénzt és természetbeni járandóságokat jelentő sine curával.¹¹⁴

Ezek voltak tehát a szakemberek, akiknek a tudása és munkája révén Bánffy Pál hozzá akart jutni a Réz eddig rejtett kincseihez. Amint ugyanis a feudális nagyúr lelépett a hagyományos mezőgazdaság talajáról, szakemberek nélkül meg sem tudott mozdulni. Ezeknek a tudásával azonban nem rendelkezhetett úgy, mint jobbágysai munkaerejével. Ilyen technikai szaktudás az elavult földesúr-jobbágy viszony keretei között ki sem alakulhatott.

¹¹³ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 23/1824., jan. 12.

¹¹⁴ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásának 1817. jan. 23-i tétele.

Kénytelen volt tehát viszonylag magas áron megvásárolni azoknak ismereteit, akik olyan holt vagyontárgyaiból is pénzt tudtak elővarázsolni, amelyeknél ő a feudális termelés módszereivel már hiába próbálkozott. Bánffy Pál tudta, hogy ipari vállalkozásból csak „...megtelepített, ahoz értő Mester emberekkel, az ezen Fábricák folytatására szükséges tudományban bé vezetett Tisztekkel tökéletesen instruálva” remélhet jövedelmet.¹¹⁵

A szakértelmet, minthogy az kívül termett az ő „kiskirályságának” szűkre szabott határain, megvásárolta ugyan, de végcélja az volt, hogy a nehezen kezelhető, „engedetlen” idegenek ismereteit helyi elemekkel sajátíttassa el. Remélte ugyanis, hogy ezekkel majd, ezer szállal magához láncolva őket, szintén korlátlanul rendelkezhetik. A Bánffy familia gyűlése pl. még az üzem megindulása előtt leszegezte, hogy a kinevezendő erdősáfér „a fábrica manipulatiót is köteles megtanulni”. Szakismereteit azonban a Bánffyak egyedül akarták kihasználni. Ezért előírták, hogy a leendő tisztviselő „kötelezze is magát arra, hogy ha reája a Méltóságos Familiának szüksége lesz, ezen Fábrikához és nem másuvá fogja magát applicálni és a Familiát szolgálja”.¹¹⁶ A szakember tehát megvásárolható termelési eszköz a nagybirtokos szemében. Hogy biztonságban a kezei között érezhesse ezt a manufaktúrához nélkülözhetetlen tőkét, saját, sebtében „betanított” embereivel, tehát olcsóbb, kevésbé mozgékony és független munkaerővel igyekszik felcserélni az idegen szakembereket. Bánffy Pál állandóan „általam megszerzett” művesekről és munkásokról beszél, ha a szakemberekről esik szó. Az első évek nehézségeiről szólva, később is mindig büszkélkedve

¹¹⁵ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 19/1821.

¹¹⁶ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 1815. okt. 22-i szilágysági partialis gyűlés jkv.

említi, hogy miként kellett „... abban a szűk és drága időben mind az épületeket, mind az ahoz értő embereket meg szereznem, míg a magunk Országabeli emberekből a manipulációt meg tanult Felvi-gyázókat, mind pediglen munkásokat taníttatni, egy szóval ezen hasznos Institutumot állandó és nem ingadozó talpra állítani“ sikerült.¹¹⁷

Az üzem 1817. évi nagy válsága során az igénye-sebb, idegen szakmunkaerők részben önként elhagy-ták a hutát, részben eltávolították őket. Az aligaz-gató helyét Leutenant elbocsátása után többé nem töltötték be. Még később mind Kalinban, mind pe-dig Magyarpatakon egyetlen hutatiszt intézett min-dent. Ezek az új alkalmazottak korántsem voltak technikus szakemberek. Gazdáik akarata állította éppen erre a helyre őket s ez alázatos viselkedésük-ből szintén látszott. Ők csupán adminisztrálták a Leutenant által megszabott úton továbbhaladó üze-met. Működésük nyomán mégis feltartóztathatatla-nul egyre primitívebb lett a huta belső munkája. Az üzem későbbi vezetője, Bánffy Ádám, azonban csak arra törekedett, hogy minél kevesebb legyen a ter-melési költség s minél nagyobb a familia pénztá-rába befolyó nyereség.

Ha a szakismeretek a tisztviselők körében is csak ideig-óraig számíthattak a nagyúri tulajdonosok ré-széről kellő megbecsülésre, még kevésbé lehetett er-ről szó az egyszerű munkások esetében. Az olyan huták, amelyek közvetlenül az ő céljaikra készített erdei hamuval dolgoztak, csak akkor működhettek zavartalanul, ha az üzem köré állandó telepeseket sikerült vonniok. Egyedül ilyen telepések munkája biztosíthatta a járhatatlan erdők közé települt manu-faktúra fennakadás nélküli ellátását nyersanyaggal. Természetesen a szomszédos falvak nincstelenjei szintén vállaltak hamuégetést. Ezek munkaerejével

¹¹⁷ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 23/1824. jan; 12.

azonban elsősorban földesuruk rendelkezett, s így az üzem sohasem lehetett biztos felőle, hogy kötelezettségüknek ténylegesen eleget tudnak-e tenni vagy sem. A hutáknak szükségük volt a feudális gazdálkodás kötöttségeitől mentes munkaerőre, olyan emberekre, akik egyedül csak az üzemnek dolgoztak, s akikkel egyedül az üzem rendelkezett a saját céljainak megfelelően. S ezt kellő mennyiségben meg is kapta a rohamosan zselléresedő jobbágyság nincstelenjei közül.

A Bánffyak szilágysági hutáinak első telepesei a bihari szlovákok közül kerültek ki. Ezek a földtelenné vált emberek ti. mióta Felsőmagyarországról a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve leszivárogtak a Réz-hegységbe mint erdőmunkások vagy hutások, kicsúsztak az úrbéres kötöttségek alól. Az erdei munka — amint Lenin kutatásai kimutatták — az osztálytársadalmakban mindenhol „a legrosszabbul fizetett munkák közé tartozik; az egészségügyi feltételek borzalmasak, s a munkások egészsége a legnagyobb mértékben veszélyeztetett; az erdők mélyén élő, elhagyatott munkások helyzete a legvédtelenebb; az adósszolgaság, munkaszarolás... töretlen erővel élnek ebben az iparágban.”¹¹⁸ S mégis az erdőlakó, a feudalizmus idején, e nyomorúságok fejében viszonylagosan nagyobb szabadságnak örvendett, mint mezőgazdaságot űző jobbágytársa. Ha primitívül kellett is élnie, de legalább nem ütközött minduntalan a földesúri korlátozásokba. A termelési viszonyoknak ez az új formája, a bér munka, komoly vonzóerőt gyakorolt a lakosság mozgékonnyá vált elemeire. Ezért növekedett mind a két huta körüli telep néhány évtized alatt falucskává. A szlovák alaprétéghez ugyanis állandóan szivárogtak a hegyek lábánál fekvő román falvak nincstelenjei szerencsét próbálni. Így

¹¹⁸ Lenin, i. m., 522. l.

lett a kalini huta a mai Hármaspatak, a másik pedig Magyarpatak község létrehívójává.

A szilágysági hutákhoz települő munkás, hamu-égetés fejében, öt éven át szabadon irthatott magának az erdőben ahol akart, és földjét, melyre házat építhetett, az üzem megszűntéig díjtalanul használhatta.¹¹⁹ A telepesek kívánsága az volt, hogy „házaik Contributio alá ne menjenek, maguk minden robottától, daciáktól mentek legyenek”.¹²⁰ A katonafogástól is mentesek voltak „mint az Hazánkra nézt is hasznos... közönséges Institutum” munkásai. A Bánffyak féltek, hogy különben „az ottan házat tartó Munkások el-rémítettén, elidegenednek a fábrikától”.¹²¹ Külső beavatkozásokkal szemben tehát igyekeztek az üzem embereit megvédeni, megszerezték nekik a manufaktúrák dolgozói számára biztosított általános kedvezményeket, hogy aztán annál nagyobb hasznot húzhassanak belőlük.¹²²

A huta munkássága azonban nemcsak az állandó telepes és szerződéses ideiglenes dolgozók csoportjára oszlott, hanem ezen belül is több réteg különböztethető meg benne. A telepen lakók között voltak konvenciós cselédek, illetve mesteremberek. Ilyenek voltak: a pintér, négy béres és eleinte a lúgozást és fehérítést végző belső munkások. A pintér a hutától „csak egy Óráig is” el nem távozhatott, sem idegen munkát nem vállalhatott fel, hanem az üzemben előforduló pintérmunkákat végezte, a kész hamuzsír szállítására szolgáló hordókat készítette állandóan. A tele hordók lezárása, a gyártási sor-számnak és a huta védjegyének a hordókba való beleégetése tartozott még a kötelességéhez. Fize-

¹¹⁹ L. a magyarpataki új telepesekkel 1833. szept. 27-én kötött szerződést. (Bánffy-cs. lvt. Praesid. 10/1846. febr. 21.)

¹²⁰ Uo., Prot. fam. 1815. okt. 22-i szilágysági partialis gyűlés jkv.

¹²¹ Uo., Prot. fam. 14/1823. jkvsz.

¹²² Mérei, Iparfejlődés, 17. l.

tése 1824-ben 120 frt. készpénz, 72 véka gabona, 60 font só és 60 font szalonna, paszuly és bocskor volt. Ezenkívül minden kész hordó után két forintot kapott.¹²³ Mindegyik telepen két-két bérest tartottak azért, hogy az erdőkből négyökrös szekérrel vagy szánnal a hutához összehordja a kész hamut és ellássa az üzemet tüzelőfával. A tonnák piacra szállítása már fuvarosok feladata volt. Sőt, amikor az időjárás sürgette a dolgot, a hamu behordásához is fogadtak fuvarosokat. Egy-egy béres konvenciója évi 36 véka gabona, 37 font szalonna, 50 font só, egy véka paszuly, 12 pár bocskor és 55 frt. készpénz volt.¹²⁴ Eleinte valamelyes szerényebb konvenciót vagy nagyobb napszámot húzhattak azok a gyakorlottabb munkások is, akik a lúgozó berendezés és a fehérítőkemence körül dolgoztak. A szakmunkások 1817. évi szökése óta azonban egyre inkább az lett a gyakorlat, hogy a lúgozást mindegyik hamuégető maga végezte és nem hamut, hanem nyers hamuzsírt adott be. A fehérítést aztán a huta intéztette el a maga munkásaival, akik főként a közelben lakó telepések közül kerülhettek ki.

A munkások zömét a hamuégetők alkották. Ezek három csoportra oszlottak. A legmódosabbaknak az ún. hamuégető gazdák tekinthetők. Ezeknek volt viszonylag rendes házuk, irtásföldjükről valamicske krumplijuk, gabonácskájuk. Többnyire családjuk összes férfitagjaival együtt égették a hamut. Akadtak azonban közöttük olyanok, akiknek „cselédjeik” is voltak, mert hazulról nem telt ki a fák felvágásához és összehordásához szükséges munkáskéz. Az üzem felé ezek a gazdák vállalkozókként szerepeltek. Ők állapodtak meg az igazgatóval, vették fel a pénzt, s az ő szárnyuk alatt több szegény hamuégető-legény húzta meg magát. Ezeket a gazda

¹²³ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 1824. dec. 17.

¹²⁴ Uo., Kimutatás az 1826. évi fizetésekről és konvenciókról.

előlegképpen ezzel-azzal kisegítette, hogy aztán a közösen égetett hamu árának szétosztásakor annál többet húzhasson le róluk, s annál jobban kihasználhassa munkaerejüket. A legények az emberi társadalom kivetettjeiként szinte állandóan kinn laktak az erdőn a hamuégetőhely melletti nyomorúságos ideiglenes szálláson. Hozzájuk hasonlóan éltek azok a munkások, akik csak egy időre — sokszor azonban egy-két évre is — költöztek fel a közeli falvakból a hutához. Ezeknek a lakásviszonyai, életkörülményei talán csak abban különböztek a szerződéses idénymunkásokétól, hogy családjuk szintén ott nyomorgott velük a félig földbe süllyesztett hurubájukban.¹²⁵

A legembertelenebb körülmények között azok dolgoztak, akik csak addig költöztek ki az erdőre, amíg elkészítették a felvállalt hamumennyiséget. Ezek csoportosan bezsúfolódtak az időjárás viszonyosságai ellen sebtében összetákolt hurubákba. Minthogy e földalatti vermekben nem volt tűzhely, nyílt tűznél melegedtek és a réseken át nehezen eltávozó egészségtelen füstben fulladozva töltötték a pihenésre szánt kevés időt. „Rossz étel rossz anyagból és olyan kenyér, amely egy hét alatt kőkeményé válik, fülledt levegő... állandóan félig átnedvesedett ruha... mind ennek vészes hatást kell gyakorolnia az erdőkitermelők egészségére”.¹²⁶ Aki látta az elmúlt időkben az erdömunkások nyomorult kunyhóit, el tudja képzelni a kalini még primitívebb hurubákat. Azok az emberek, akik ezt a nehéz téli idénymunkát vállalták, általában az erdők alatti jobbágyvilág elesettjei, lecsúszott elemei voltak. Pl. 1818-ban azok vállaltak hamuégetést.

¹²⁵ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál 1818. évi igazgatói elszámolásának mellékletei között. Máté István magyarpataki hutatiszt 1818. márc. 26-i levele.

¹²⁶ Lenin, i. m., 522. l.

akiket „az elmúlt mostoha üdők“, „az éhel halás“ adósságokba hajtott.¹²⁷ Kétségbeesett erőfeszítés volt ez részükről, hogy kicsi gazdaságuk megbil- lent egyensúlyát helyreleendítsék a mezőgazdasági holt időszak kihasználásával. A munka nehéz, a ke- reset kevés volt, de mégis pénzt hozott, s ezért a környező falvak szegényebbjei szívesen bocsátották áruba a hutának a földesúri kizsákmányolástól megmenthető munkaerejüket.

Ezeknek az adósságoktól és nincstelenségtől fojtogatott embereknek a kétségbeesett helyzetét a huta alaposan kihasználta. A gyakorlat általában az volt, hogy tél végén, amikor a falvakban sokaknak elfogyott az élelme, gabonát, pénzt, tavasszal vető- magot adtak a reászoruló jobbágyoknak s egyide- jűleg szerződéssel kötelezték őket, hogy a kapott javak ellenében bizonyos mennyiségű hamut, illetve nyers hamuzsirt szolgáltatassanak be az üzem által megszabott áron. Ezeknek az előlegeknek a segítsé- gével tartotta az üzem a markában e szerencsétlenek munkaerejét.¹²⁸ Az állandó munkások kisebb cso- portja mellett, aszerint, hogy milyen volt a termés, mekkorák voltak a jobbágyok pillanatnyi terhei, vál- tozó számú hamuégető toborzódott főként Paptelké- ről, Füzesről, Gyümölcsénesről, Ellyüsről. Pl. 1820- ban Magyarpatakon a huta körül tizenhárom szlo- vák és román telepes család lakott, míg a kör- nyékről való időszakos hamuégetők száma ugyan-

¹²⁷ Bánffy-cs. lvt. Máté István hutatiszt előbb idézett leve- léből.

¹²⁸ A falusi proletariátusnak a feudalizmus bomlásával be- következő kialakulására, kettős (agrár és iparúzó) életformájára vonatkozóan vö. Lenin, i. m., 168—171. l. A földművelésben a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején különösen kedvelt „ledolgozási rendszer“ elemzését l. Lenin, i. m. 183—195. l.

ekkor 27—30 körül mozgott.¹²⁹ Kiszolgáltatottságot mutatja, hogy amíg 1818-ban hét forinttal számolták el a fehéritetlen hamuzsír mázsáját, 1820-ban már csak öt forintot fizettek mázsájáért. Ezért az összegért azonban a munkás minden mázsa után még egy öl fát is tartozott ingyen vágni a huta számára. Ha az égetők a terminust nem tartották be, akkor a beszolgáltatandó mennyiséghez mért, de 20—25% körüli büntetést kellett fizetniök — szintén hamuzsírban.¹³⁰

A hamuégetők kizsákmányolásának a mértéke aszerint változott, hogy milyen volt a kapcsolatuk a hutával és kit mennyire lehetett megszorítani. 1820-ban legkevesebbet — öt forintot mázsánként — azok a „Falusi lakosok“ kaptak a hamujukért, akik készpénz előleget vettek fel „és azután 7—8. sőt 16 hét múlva adgyák bé tartozásokat“. Hét forinttal azokat a falusiakat fizették ki, akik nem kértek előleget, „hanem akkor fizetődnek ki, midőn a Hamuzsírjokat bé adgyák“. A „Hutánál lakóktól viszont nyolc és kilenc forinton váltották be a hamut, aszerint, hogy adósok voltak-e az üzemnek vagy tartozásukat már letörlesztették.“¹³¹

Amennyire a töredékes adatokból megállapítható, egy hamuégető csoport hozzávetőleg tíz mázsát termelhetett egy-egy vásárra. Egész évben tehát kb. 40 mázsa nyers hamuzsírt. Legalábbis Kunits Illés, kalini telepes gazda, 1819-ben a tavaszi vásárcor, meglehetősen büszkén, így érvelt Bánffy Pál előtt: „En pedig Nagyságodnak most is tizen két

¹²⁹ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok. Az üzem 1820-i átadásakor készült nyilvántartások között.

¹³⁰ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásaihoz az előlegek igazolására mellékelt szerződések. Pl. 1818. máj. 15., 1820. márc.—ápril.

¹³¹ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, 1820. aug. 22. Thuróczy Thadeus által Bánffy Adám részére készített tájékoztatás a munkások fizetésénél követett gyakorlatról.

mázsa hamu zsírt készítettem és még hatvan fontot is hozzá a Cselédeimmel együtt.¹³² Ha a nyolc forintos árat vesszük is, 320 forint lehetett egy munkáscsoport évi keresete. A kidőlt fák összedarabolásához, emeléséhez, hordásához, elhamvasztásához azonban legkevesebb négy emberre volt szükség. Egy munkás évi keresete tehát 80—100 forint körül mozoghatott. Ha ezt az összeget egybevetjük akár csak a hutai béresek említett fizetésével, felmérhetjük a feudális világ keretei között születőben lévő ipari munkásság kizsákmányolásának mélységeit.¹³³

Így válik érthetővé, hogy mindaz, amit a hiányos források a huta-munkásokról számunkra megőriztek, nyomoruságukról, bajaikról szól. A hamuégetőők többségének ugyanis munkaerején kívül alig volt más eladnivalója. Gazdasági létalapjuk, még az irtással rendelkező telepesgazdáknak sem volt teljes. Ők is rá voltak utalva a huta előlegeire. Ha egy kicsit rosszabb volt a termés, vagy feljebb emelkedtek a gabonaárak, a gazdák is éhezni kényszerültek. s ki voltak szolgáltatva a hutatisztek és a tulajdonos jóindulatának vagy kénye-kedvének. Még az olyan tehetősebb telepes gazda is, mint az említett Kunits Illés, a tél végére oda juthatott, hogy kénytelen bevallani: „nintsen mivel éljek... nagyon szűkölködöm és még a ruházatom is mind el szakadozott rollam a Sok fa emelissel, és hamu égéssel mind el pergelődött a Testi ruhám, a mellett botskorom sintsen, éppen majd mezitláb vagyok“.¹³⁴

¹³² Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásával kapcsolatos iratok között, 1819. márc. 13.

¹³³ A bérmunkássá alakulás útjára lépett szegény-paraszt-ságot a tőkés manufaktúra keretei között sujtó kizsákmányolás mesteri bemutatását l. Lenin, i. m., 431—443. l. Az akkori ipari munkások kereset- és életviszonyaira vonatkozóan gazdag anyagot nyújt Mérei, Iparfejlődés, 148—152. l.

¹³⁴ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásával kapcsolatos iratok között, 1819. márc. 13.

Az éhség a huta fennállásának egész idején gyakran visszatérő vendége volt a telep munkásainak. Nem hatásvadászás, hanem valóság, amikor kérvényükben a hamuétgetők ilyeneket írtak: „sovány és vad földjeinket nem művelhetjük, emiatt is többször kénytelenítyünk (!) éhel halással köszködni“. 1832-ben ugyanis az akkor jött új telepesek „rettenetes éhséggel sanyargattattak, elszegényedtek, majd, majd némelyek fekete föld gyomrába enyésznek“.¹³⁵

A sok nyomorúságot látott, igénytelen erdőmunkások számára azonban a legnehezebb időszak mégis az 1815-től 1818-ig terjedő évek voltak. Az anyagilag gyengén megalapozott vállalkozás indulása ugyanis szerencsétlen módon egybeesett a XIX. századeleji nagy éhinséggel. 1814-ben rettenetes tavaszi fagy, a következő két esztendőben pedig rendkívüli esőzések pusztították el Erdélyben a termést. Három tragikusan gyenge esztendő alatt a készletek kimerültek, az üzérkedés felverte az élelmiszerárakat, úgyhogy Erdélyszerte általános éhinség lett úrrá a szegényebb lakosság körében. „Az országutak rakva voltak éhen elhullott vagy vonagló emberekkel: s a városok utcáin alig győzték a hullák eltakarítását. Borzasztó látvány volt, miként szaggatá fogaival az éhhalállal küzdő a véletlenül kapott kenyeret, mint farkas ragadományát, mit alig költhetett el, midőn összerogyott és szörnyű halált halt“ — írja egyik szemtanú e rettenetes évekről.¹³⁶

A gabona ára a szilágysági piacokon vékánként az 1815 szeptemberi 4 forintról decemberben 5 forintra emelkedett. 1816. márciusában már a kétszeres vékájáért kértek 7 forintot, s ez is a következő évi aratásig 14 forintra szökött. Ennek az évnek a tavaszán a munkásoknak már csak málét és árpát

¹³⁵ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 10/1846.

¹³⁶ Gyalui Farkas (kiad.), Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Kolozsvár, 1941. 160 l.

adtak, de ezek vékája is 12, illetve 9 forintba került.¹³⁷ A drágulás terhét a huta teljes egészében a munkásokra hárította át. Az üzem ugyanis megszerezte és előlegképpen kiadta azt a minimális élelmiszer mennyiséget, mely szükséges volt ahhoz, hogy a hamuégetők éhen ne haljanak, de teljes értéküket levonta a munkabérekéből. Hozzátehetjük még azt is, hogy az élelmezés megszervezése szintén hátrányos volt a dolgozókra. Eleinte ún. „liferánsokra” bízta a munkások ellátását. Hersl József bagosi arendás és Mendel Mihály, Bánffy János malmainak a bérlője, szállították a gabonát, lisztet vagy kész kenyeret, Lőrincz József nagyfalusi mészáros pedig a húst. Ezek a kistőkések azonban a munkásoknak szállított áru minőségén igyekeztek behozni azt a károsodást, ami azzal érte őket, hogy várniok kellett, amíg a nehézségekkel küzdő hutától megkaphatták a pénzüket. E visszaélések miatt kérték aztán 1816. októberében a hamuégető szlovák munkások, „hogymint ők ezután se gabonát, se kenyeret zsidóktól venni nem akarnak és így a Méltóságos Báránytól kívánnak provideáltatni, vagy pedig kész pénzzel fizettetni, mellyel osztán magoknak, a hol tettik vásároltathassanak.”¹³⁸ A tizenegy állandó hamuégető gazda egyetlen heti élelmezése azonban 244 forintot tett volna ki. Üres pénztár mellett tehát nem volt más választás Bánffy Pál számára, mint hogy maga hajtsa fel a munkások részére szükséges gabonát.

1816. végétől a következő évi cséplésig a hutára nehezedő terhek közül az élelmezés volt a leg súlyosabb. Az árak ugrásszerű emelkedése következtében ugyanis ez a kötelezettség, amit pedig —

¹³⁷ Bánffy-cs. lvt. A hutai elszámolások gabonavásárlásra vonatkozó tételei.

¹³⁸ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásainak a mellékletei között, 1816. okt. 25.

na termelni akartak — nem lehetett a többihez hasonló pontatlansággal teljesíteni, úgy látszott — romlásba dönti az egész vállalkozást. 1817. február végén Bánffy Pál a „tökéletes Banquerouttól“ csak úgy tudta a hutákat megmenteni, hogy feleségétől újabb nagyobb összeget kölcsönzött. Bánffy és gazdasztjei azonban nem voltak olyan mozgékony emberek, hogy e rendkívül nehéz időben jól megoldhatták volna az élelmezést. A gabonakereskedők becsapták őket, a volt liferánsok pedig azzal izgatják a munkásokat, hogy drága pénzért rossz ételmezt kapnak. Amikor tehát 1817. őszére a legnagyobb szükség ideje elmúlt, a hamuégetők nem fogadták el többé a Bánffy által vásárolt gabonát, úgy hogy 257 véka a nyakára is romlott.¹³⁹

E szűk esztendőök igazi vesztesei azonban természetesen a munkások voltak. Amíg ugyanis a hutákhoz kiszálló megyei urak traktálására az ínség idején sem hiányzott a pénz, a takarékoságból árpán és málén tartott munkásokat az éhség annyira legyengítette, hogy a nehéz erdei munkát nem bírták tovább.¹⁴⁰ A munkások nyomorúságos helyzetét ezekben a válságos években jellemzően mutatja az a kérvény, amelyben a magyarpatakiak 1818. húsvét előtt előleget kérnek, hogy „a hosszas böjt után egy kevés húst és más eledel félét“ vásárolhassanak. „Már Esztendeje és egy néhány Hónapja, hogy ezen Hutánál levő Hamuégetők tellyességgel tsak kenyeret vagy málét és lisztből készült valami habaritzat esznek minden nap egymás után, a nélkül, hogy valami vetemény vagy zsír vagy pedig hús járult volna közben, még tsak az Innepi napokban is“

¹³⁹ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásainak mellékletei között, 1818. jan. 30.

¹⁴⁰ Uo., 1818. márc. 26. „Ez is a miolta nem éhezik... az oltá jól igyekezik“ — írja az egyik hamuégetőről Máté István hutatiszt.

— állapítja meg kísérő levelében kendőzetlenül Máthé István magyarpataki hutatiszt.¹⁴¹

Ugyanaz a kizsákmányolás, nyomor és primitívség uralkodott a szilágysági két huta körül, mint amelyet Lenin az oroszországi erdőkitermelő munkásságra vonatkozóan megállapított. Mind az úrbériség béklyóitól, — de juttatásaitól is — mentes szlovák erdőlakók, mind pedig a Réz alatti falvak nincstelenjei a legkedvezőtlenebb feltételek mellett kényszerültek munkaerejüket a környékükön sokáig egyetlen új kereseti lehetőséget nyújtó manufaktúrának eladni. A fehéritést (kalcinírozást) kivéve, a munka egyetlen fázisához sem kellett olyan szak tudás, hogy azt néhány tapasztaltabb munkás vezetése mellett bárki el ne végezhetné volna.¹⁴² A huta tehát a mezőgazdasági szegénység soraiból könnyűszerrel megkaphatta a szükséges munkaerőt. Ennek az üzemnek a története is igazolja a lenini tételt, hogy „az ipar teljes elkülönítését a földműveléstől csak a gépi nagyipar hajtja végre.”¹⁴³ Lenin megfigyelése szerint „a fakitermelés mellett a termelő megmarad parasztnak”.¹⁴⁴ Változatlanul áll ez a megállapítás a Bánffy-huták munkásságának a zömére, miután 1817. tavaszán a szervezésben résztvevő szakmunkások elhagyták a két telepet. A „fábrika”-nak való hamuégetés ugyanis, — amint láttuk — az erdőmunkások szokásos primitív életviszonyai között folyt. A huta külső munkásairól is el-

¹⁴¹ Uo., 1818. márc. 19.

¹⁴² A manufaktúrában „a kézitermelés megmarad s ezen az alapon a gyártási eljárások szükségszerűen csak igen lassan haladnak előre... Csak a gépi nagyipar idéz elő gyökeres változást... Mindaddig, amíg a kapitalizmus... nem szervezte meg a gépi nagyipart... ugyanazt a kézi szövőszéket, ugyanazt a vízi- vagy szélmalmot látjuk, amely évszázadokkal ezelőtt is használatban volt a termelésben.” Lenin, i. m., 538. l.

¹⁴³ Lenin, i. m., 531. l.

¹⁴⁴ Lenin, i. m., 524. l.

mondható Lenin nyomán, hogy „a fakitermelés jóformán érintetlenül hagyja a régi, patriarchalis életmódot, az adósszolgaság, a munkaszarolás legrosszabb formáinak béklyóiba veri az irdatlan erdőkebe vetődött munkásokat, kihasználva tudatlanságukat, védtelen helyzetüket és szétforgácsoltságukat.“¹⁴⁵

Bár a Bánffyak üzemük fontosságát a vidék és az egész ország gazdasági életében mindenfelé hangsúlyozták,¹⁴⁶ a huta dolgozói többségének öntudatán még alig mutatkozott valami nyoma annak a ténynek, hogy az ő munkájuk eredménye nélkülözhetetlen anyaga a szinte babonásan csodált gyáraknak.¹⁴⁷ Az időszaki munkások a huta körül is jobbagyként viselkedtek, s a tiszték zsarolásai, verései számukra megszokott dolgok voltak, amelyek ellen tiltakozni — úgy érezték, — hiábavaló és felesleges.¹⁴⁸ A telepen élő munkások azonban már nem így vélekedtek. Bár kicsiny irtásföldjeik

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ A környező falvak lakói „csak eddig is már tapasztalhatván azt, mennyi hasznok legyen nékiek ezen Huta felállításával, hol minden időben jól fizetett munkát kapnak...” (Prot. fam. 1815. okt. 22-i szilágysági partialis gyűlés jkv.) — „Ha a munkásokat elijesztik a hutától — írja B. Ádám — a mián mind az Familiánk, mind pedig az körül lévő helységek nagy kárt fognak szenvedni.” Kéri tehát a családi gyűlést, hogy az üzem érdekében forduljon a megyéhez és a guberniumhoz „mint az Hazánkra nézt is hasznos illetén közönséges Institutumoknak Pártfogójához”. (Prot. fam. 14/1823. jksz.)

¹⁴⁷ A tőkés manufaktúra — láttuk — helyhez kötötte a munkásságot. Csak a gyáripár szakította ki régi környezetének hagyományos keretei közül a proletárok nagy tömegeit. „... A népesség e mozgékonyasága nélkül... elképzelhetetlen annak öntudatosodása és öntevékenysége” — állapította meg Lenin (I. m., 313. l.)

¹⁴⁸ „A kisiparokban és a manufaktúrában mindig megtaláljuk a patriarchális viszonyok és a személyi függés különféle formáinak maradványait, amelyek a tőkés környezetben rendkívül rontják a dolgozók helyzetét, megalázzák őket, züllesztően hatnak rájuk.” (Lenin, i. m., 541. l.)

őket szintén hozzákötötték a paraszti életformához, megélhetésüknek igazi alapja mégis a hutában való munka volt. Ők már nem jobbágyok, hanem egy születő új osztály: a proletáriátus előhírnökei. A feudalizmus kíméletlen módszereivel szembeni tiltakozásaikban még bizonytalankodva, de már megcsendült a későbbi ipari munkás öntudata és önérzete. A már többször említett Kunits Illés pl. amikor a hutatiszt ok nélkül megverte, kérvényt íratott Bánffy Pálhoz, amelyben azt kívánta, hogy a tisztet dorgálja meg és fizettesse meg vele „az rajtam már tett sérelmet, mert el nem szenvedhetem ártatlanul való megverettetésemet”.¹⁴⁹ Hasonlóképpen szokatlanul újként hat az akkori jobbágyvilágban a munkások szervezkedése. A harmincas évektől fogva több adat maradt „a hutai szegények fundussá”-ról, melynek a feladata az elaggott, vagy megszorult dolgozók kisegítése volt.¹⁵⁰

E kezdetek bizonyára nagyon szerények, de félreérthetetlenül tanúsítják, hogy az újszerű üzemi munka nyomán Erdélyben is születőben van egy új társadalmi osztály: az ipari proletariátus. Ez a folyamat a legszorosabb kapcsolatban állott a tőkés termelőmód csíráinak a fejlődésével. A születő kapitalizmus ugyanis a jobbágyság termelőeszközöktől megfosztott szegényeit már a bomladozó feudalizmus viszonyai között megkezdte bér munkásokká átgyúrni. A szilágysági huták dolgozóinak a viszonyai azt mutatják, hogy a jobbágy-szegénységnek ez az átalakítása a XIX. század elején Erdélyben is nemcsak megindult, hanem — minden korlátozottsága ellenére — le nem kicsinyelhető előhaladást tett meg. A huták körüli dolgozók ennek az átalakulási folyamatnak különböző fokozatait képviselték

¹⁴⁹ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói elszámolásával kapcsolatos iratok, 1819. márc. 13.

¹⁵⁰ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 161/1844. dec. 20.

ugyan, a jobbágyság tömegétől azonban mindegyik munkás-kategóriát megkülönböztette az, hogy bér-munkás volt. Amíg az idénymunkát vállaló, alkalmi jobbágyság-hamuégetők jelenléte a munkásság körében a jobbágyság belső bomlásának a bizonyossága, a huták állandó munkásai életformájuk, öntudatuk, szervezkedésük révén már a születő ipari proletariátus előhírnökeinek tekinthetők. A huták körüli új termelési viszonyok egy új világ születését hirdették a szilágysági jobbágyság elnyomott tömegei számára.

6. A huták és a termelés leírása

Mindkét huta, de főként a kalini, nehezen megközelíthető őserdőbe települt.¹⁵¹ Helyüket a lúgozáshoz szükséges zavartalan vízellátás szempontjai szerint választották ki. Így került az egyik a Magyarokpataka nevű hegyipatak közelébe, a másik pedig a Kalin egy festői fennsíkjára, ahol a hegyoldalból egymás mellett három kristályvizű forrás buggyant ki. A kalini hutát az őserdő teljesen körülfogta. A tisztviselők, béresek kertjei és krumpliföldjei mögött, az épületek szomszédságában már

¹⁵¹ A huta-telepnek és a termelés menetének alábbi leírása az üzem átadásakor (1820) készült leltáron és az elszámolások beruházási tételein, valamint a 69. sz. jegyzetben idézett irodalomon kívül Cancrin Franz Ludwig, *Abhandlung von der Anlage und dem Bau einer neu eingerichteten am Brand spahrenden, bei den Vorwerken so nützlichen Pottaschensiederei*. Frankfurt/M., 1791. és Kováts Mihály, *Chémia vagy természettitka*. Buda, 1807, c. tanulmányának felhasználásával készült. Lúley E., *Az erdei iparok közgazdasági jelentősége Magyarországon a XVIII. században*, Budapest, 1929. c. munkát (idézi Juhász, i. m., 570. l.), melyben pedig a szlovákiai hamuzsírkészítés leírása olvasható, a hazai könyvtárakban nem sikerült megtalálnom, s így nem használhattam fel. Az erdélyi hamuzsírkészítés módjáról érdekes egykorú leírás olvasható a Vasárnapi Újság 1846. évi 627. számának 308—315. hasábjain.

százados faóriások néztek farkasszemet a kis tisztáson szorgoskodó emberekkel. A lakóépületek körüli kertet és udvart bükkfasövénnyel ugyan körülkerítették, egyébként azonban semmi határvonal nem volt az ember és az erdő birodalma között.

A kalini telepen, mint a vállalat központjában, a tisztás egyik végében emelkedett az aligazgató és az ellenőr lakóháza. Mindkettő tölgyfa sasokra emelt paticsfalú, zsindelyes faház volt négy szobával. Olyan, mint az ezen a vidéken szokásos módosabb parasztházak és kisnemesi kúriák. A tisztás ellenkező szélén állott a két béres lakóháza. Ezek közül az egyik boronafából, a másik pedig paticsból épült. A béresek lakása közelében helyezkedett el a huta ökreinek vesszőből font, tizenkétöles istállója. Ez az utóbbi három épület azonban már csak szénával és giz-gazzal volt fedve — ott a fa birodalmában. E két épületcsoport között, az irtás közepén, állott maga a tulajdonképpeni huta: a hamuszírfőző nagyobb és a fehérítő (kalcinírozó) kisebb méretű épülete. A magyarpataki telep épületei mindenben hasonlóak voltak a kaliniéhoz, csak méreteik voltak szerényebbek.

A környező feudális világból a kalini rengetegbe felvetődő idegenek annak idején bizonyára érdeklődve szemlélték a hutákban folyó újszerű munkát. Ők azért szorultak felvilágosításokra, mert ami szemük elé tárult, az számukra szokatlanul új volt. A hatalmas vegyigyárakhoz szokott mai embernek viszont azért kell vezető a megelevenítendő kalini hutába, hogy megértse, miként tudták ezek az egyszerű munkások azokkal a kezdetleges technikai berendezésekkel az őserdők faóriásait aranyatérő sóvá átváltoztatni.

Az érdeklődőnek, ha teljesen tisztába akart jönni ezzel az iparral, nem is itt a hutatelepen kellett kezdenie a szemlélét, hanem fel kellett keresnie az er-

dőben szerte dolgozó hamuégető csoportokat. Ők végezték ugyanis a munka első, legegyszerűbb, de legterheesebb részét. Ők látták el a hutát nyersanyaggal.

A hamuégetők — kisebb-nagyobb megszakításokkal — szinte egész évben dolgoztak, igazi idényük azonban a tél volt, amikor nem kellett tartaniok hirtelen esőktől. Bánffy Pál elképzelése szerint csupán a kidőlt, odvas és száraz fákat volt szabad elhamvasztani. A Réz ősállapotban levő erdői kezdetben bőven ontották az ilyen fát. Jární sem lehetett tőlük, s a nyiltabb helyeken a legeltetést is akadályozták. A hatalmas viharok ugyanis néha tömegesen döntötték le a kivénült faóriásokat, s ezek a huta létesítése előtt haszon nélkül a földön rothadtak el. Hamunak az ilyen dúlt fa volt a legjobb. De csak akkor, ha elhalása nem régen kezdődött. A korhadó, revesedő fából ugyanis az eső és a hó már nagyrészt kilúgozta a káliumnak szerves savakkal alkotott sóit, amelyekből az elhamvasztás során a hamuzsír keletkezik. Az ilyen fák hamva tehát igen kicsi értékű volt.¹⁵² A fák neme sem közömbös a hamuzsírkészítés szempontjából. Legkifizetőbb a bükk hamuja, legkevesebb hamuzsírt pedig a fenyőfából lehet nyerni.¹⁵³ Az „esett” fákkal azonos elbírálás alá kerültek a „lábán álló, elszáradt tetejű”

¹⁵² „Nagy részin az erdőknek tsak nem a legszebb és vastagabb fák ki vadnak törve és dölve, úgy annyira, hogy az erdőkben a vastagabb és vénebb fáknak mint egy hatod része a földön fekszik; elrothadva még igen kevés van kösztük, mit, tudásom szerént, most még hamu zsírnak igen jól lehet használni, ha pedig el rothad, akkor haszon vehetetlen” jelenti az inspektor az egyik ilyen ősállapotban lévő erdőről. (Bánffy-cs. lvt. Praesid. 100/1843.) „Annál kevesebb hamuzsírt készíthetni a növényekből, mennél jobban megrevesedtek és megrothadtak azok, minek-előtte hamuvá égtek”. (Kováts, i. m., II, 107. l.)

¹⁵³ „A bükfa hamuzsír a tserfánál drágább, mert fejérb”. (Bánffy-cs. lvt. Praesid. 133/1843).

fák.¹⁵⁴ Ezeknek az elhamvasztása ott, ahol faként nem lehetett értékesíteni őket, még szintén nem ellenkezett volna az erdővédelmi követelményekkel. Az erdők léte csak akkor került veszedelembé, amikor az ilyen fák kezdtek elfogyni, vagy már csak távoli, nehezen megközelíthető helyeken akadtak. A kalini erdők ősi érintetlenségét bizonyítja, hogy az ilyen elvénuült faanyaga több mint egy évtizeden át kielégítette a mohó termelést. Amikor 1820-ban megvizsgálták az erdők állapotát, még semmi pusztítást nem észleltek bennük. A negyvenes években azonban már felrémlt a veszedelem a birtokosok előtt, hogy a rablógazdálkodás következtében „10 év alatt igazi kopasz Rezünk lesz”.¹⁵⁵ A huták bérleti ugyanis nem kímélték az erdőket, hanem minél több hamuzsirt akartak készíttetni, akár a faállomány rovására is. Rászabadították tehát a hamuégetőket az eleven fákra. Ezek körülvágták az élő fa törzsét, lehúzták a kérgét s amikor az kiszáradva céljaikra alkalmassá vált, kidöntötték és elhamvasztották. „Irtóztató pusztítás, mit ezen Tótok tesznek, nevezetesen ezek is több ezer fát irgalom nélkül leromboltak” — panaszolja be a magyarpatakiakat az egyik szomszédos birtokos.¹⁵⁶

A hamukészítés legkezdetlegesebb módjának az odvas fák lábon való elégetése tekinthető. Az így meggyújtott fák aztán 2—3 napig égtek senyvedezve, szárazság idején felgyújtással fenyegetve az egész erdőt, esős időben pedig annak a veszélynek ki-

¹⁵⁴ Sok volt az olyan erdő, mint a perjei, mely tele volt „úgy nevezett Spitzbrandig fákkal; olyan vén fákkal, melyeknek hegyei fenések, már többet nem nőhetnek, belől emésztődésbe, korhulásba jöttek s jönnek, össze rognak, vagy a mostoha kéz kiégeti, le dőlnek és minden haszon nélkül el rothadnak.” Ez a faanyag volt a hamuégetők számára a legalkalmasabb. (Bánffy-cs. lvt. Praesid. 21/1846. ápril. 18. Vö. Uo., 150/1842, 122/1843.)

¹⁵⁵ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 61/1841. ápril. 26.

¹⁵⁶ Uo.

téve, hogy hamujuk végül is elázik. Ez a módszer Erdélyben nagyon elterjedtnek látszik.¹⁵⁷ Fejlettebb és minden tekintetben biztonságosabb volt a gödrökben történő hamuégetés. Így ugyanis a szél a kész hamut nem szórta szét és a hirtelen záporok sem lúgozták azt ki. Ennek az eljárásnak az esetében követel kirakott vermek felett úgy hamvasztották el a közelből összehordott fákat, hogy a hamu a verembe hulljon. Amikor a verem megtelt, a hamut kiszedték belőle és zsákokba, vagy faedényekbe rakva, maguk az égetők hordták fel olyan helyre, ahonnan a huta szekerei bevihették az üzembe. Leutenant számárakat és öszvéreket akart vásárolni, amelyek hátukra rakott kosarakban felvitték volna a hamut a szekerekhez. Miután azonban ez a pénzhiány folytán elmaradt, a szállításnak ezt a legnehezebb részét szintén az olcsó emberi erővel bonyolították le.¹⁵⁸ A nehéz terepen, úttalan erdőkben négy ökörnek is komoly feladatot adott a szekerek bevontatása. Bár az eső útközben sokszor okozott nagy kárt a hamuban, csak tizennégy esztendő múlva jöttek rá, hogy egyszerű gyékényfedéllel védekezni lehet a kilúgozás veszélyével szemben.¹⁵⁹

Az érdeklődőnek ezután a tulajdonképpeni hutában kellett követnie tovább a hamu útját.

A kalini hamufőzőház huszonnégy öl hosszú és három öl széles, tölgyfa sasokon nyugvó, paticsfalú, zsindelyezett épület volt, amelyet gondosan lepad-

¹⁵⁷ Vasárnapi Ujság, 1846, 627. sz. 311. hasáb.

¹⁵⁸ „A Hamvat pedig könnyen Szekérrel hozzá járulható helyre magok tartoznak fel hordani, hogy a Huta szekerei az Űstökhöz szállítsák.” (Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói számadásához mellékelt hamuégető-szerződések között. 1818. máj. 15.)

¹⁵⁹ Bánffy-cs. lvt. A kalini huta számadásai, 1829. ápril. 16-i tétel: „Vettem négy gyékényt a béres szekerekre, mivel az eső sok kárt okozott a behordáskor a kész Hamuba a miatt, hogy Ernyőnk soha nem vala.”

lásoltak faragott, nyers bükkfadeszkával. Mind a négy falán, középen, kétfelé nyíló ajtó állott. A hatalmas színszerű épület belül három részre oszlott. A két végén erős bükk deszkákkal rekeszeket alakítottak ki. Ezek voltak az egyes „hammászgazdák“ hamutárolói. A tizenhat öl hosszú közbülső részben, a hosszanti falakkal párhuzamosan, téglából készült erős katlanokba négy darab tenyérnyi vastag falu, egyenként negyvenvedres, nagy üst volt beépítve. A katlanokkal szemben, az épület másik hosszanti oldalán helyezkedett el a tizenkét öl hosszúságú lúgozóberendezés a maga kádjaival, víz- és lúgvezetékével. A lúgozó két végében, a hamutárolók mellett és a katlanokkal szemben, bent az épület derekában volt egy-egy paticsfalu kamarácska. Amíg az üzem a lúgozást is maga végezte, ide zárták el és itt preparálták vízzel a hamuégetőktől már átadott „bemért“ hamumennyiséget, abban a sorrendben, ahogy az munkába vevődött.

Az erdőből behordott hamu további feldolgozásának három szakasza különböztethető meg: 1. a hamu kilúgozása, 2. a lúg kifőzése, 3. a nyers (vagy fekete) hamuzsír fehéritése (kalcinálása).

A lúgozás célja az volt, hogy a hamuban levő összes oldható sókat felszabadítsa. Itt jegyzendő meg, hogy a hamu értéke a vízben oldódó és oldhatatlan sóinak egymáshoz való arányától, végső fokon pedig káliumkarbonát tartalmától függött. A hamut sohasem frissen lúgozták. Tapasztalatból tudták ugyanis, hogy ha a hamu hosszabb ideig levegőn hevert, könnyebben lúgozódik, több és jobb hamuzsírt ad. A tárolókban esetleg hónapokig elraktározott hamu először egy szitán keresztül a nedvesítő ládába került. Ekkor az utolsó széntörmelékeket is eltávolították belőle, hogy azok a lúgot magukba ne szívják. A ládában a búza ún. beoltásához hasonló művelettel a hamut megnedvesítették. Vízzel

könnyedén végiglocsolták a ládába kerülő egyes rétegeket s aztán lapáttal összekeverték az egészet. Az így előkészített anyagot legalább 24 órán át pihenni hagyták, hogy a nedvesség egyenletesen járja át a láda egész tartalmát. Ennek a műveletnek a célja az volt, hogy megindítsa a nehezen oldódó sók feloldódását, másrészt pedig, hogy biztosítsa a lúgozás sikerét. A száraz hamun ugyanis a lúgozóle egyenlőtlenül hatolt volna át, járatokat, lyukakat, ereket mosott volna ki magának, s a víz ezeken keresztülfutva, a sókat nem oldhatta volna ki mindegyik a hamuból.

A nedvesítő ládából a hamu a lúgozókádkba került. Ezek felfelé öblösödő, harminckétvedres, kettősfenekű tölgyfaedények voltak. Sűrűn átllyuggatott és kiemelhető felső fenékdeszkájuk a kád aljától 10—15 cm magasságban helyezkedett el. Erre még egy szalmaréteget és durvaszövésű vászondarabot is tettek, hogy a hamu a felsőfenék lyukain át a kád alján összegyűlt tiszta lúgba be ne juthasson. A kádnak az alsó részén, egymással pontosan szemben, két csap volt a felgyülemelő lúg levezetésére.

Kaliban 32 ilyen lúgozókádk volt két, egymás-melletti ászokszerű lábazon. A kádak alatt hornyolt és a kádak aljánál valamivel nagyobb, bükkfából készült kármentő táblák állottak. Mindegyik sor kád előtt és mögött a földbe süllyesztve egy-egy (összesen tehát négy) bükkfa vályú húzódott végig, amelyekbe a kádakból a lúgot leeresztették. Ezek vezették le a kész lúgot a kádsorok mindkét végénél lévő, földbe ásott ún. csapalja-kádkba. A magyarpataki lúgozó a kalinitól csupán abban különbözött, hogy ott húsz kád egyetlen sorban állott. Mindkét hutában a kádsorok feletti vízvezető vályú tette teljessé a lúgozóberendezést. Ez összeköttetésben állott azzal a földbe rakott bükkfa csatornával, amelyik a kalini víztartóból (*hydrophilatium*), illetve a Magyarokpatakából biztosította az

üzem vízellátását. A víz szakadatlanul folyt a vályúban s belőle, az edények feletti dugót kihúzva, mindig oda eresztették, ahol éppen szükség volt rá.

A lúgozás a fenti berendezéssel a következőképpen történt. A megnyirkosított hamut kicsiny adagokban berakták a kádakba és közben tömőfával jól lenyomkodták. A kádakat annyira töltötték meg, hogy felül kb. 15 cm ürr maradjon a lúgozó folyadék számára. A lúgozás történhetett meleg vagy hideg vízzel. Az előbbi módon nagyobb mennyiségű és töményebb lúgot lehetett nyerni, mert a meleg víz olyan sókat is felszabadított, amelyek alacsony hőmérséklet mellett oldhatatlanok maradnak. Hideg folyadékkal való lúgozás esetén viszont kevesebb, de erősebb és szebbszínű hamuzsirt nyertek, mert a szulfátok és kloridok jórésze benne maradt a hamuban. A Bánffyak hutái ezt, az eladó szempontjából előnytelenebb, de jobb minőségű árut adó lúgozási eljárást követték.

A friss hamuval telt kádakra előbb a korábbi főzésből megmaradt gyenge lúgot öntötték rá. Ezután nyolc-tíz órát vártak, hogy a nedvesség az egész hamun átszüremkedjék és hogy a sóknak idejük legyen az oldódásra. Ekkor kinyitották a kádaknak a mellső vályú feletti csapjait és az eddig összegyűlt lúgot leeresztették az egyik csapalja kádba. Ezt a műveletet mindaddig ismételték, amíg a kádak kifőzésre alkalmas töménységű erős lúgot engedtek. Kb. 24 óra múlva a lúgozást a kádak feletti vályúból eresztett friss vízzel folytatták, míg csak valami is kioldódott a hamuból. Ezt az egyre gyengébb lúgot azonban, minthogy kifőzésre már alkalmatlan volt, a kádak hátsó csapján és a hátulsó vályún át a második csapalja-kádba vezették, hogy aztán a következő lúgozáshoz felhasználhassák. Ez az utolsó lúgozás általában újabb 48 órát igényelt. Ennek befejezése után a kádakból kiszedték a hamut és friss

anyaggal kezdték az előbbi műveletet. Jóllehet az egyszer kilúgozott hamu huzamosabb ideig tartó tárolás után újból lúgozhatóvá vált és trágyának, valamint zöld üvegek gyártására szintén alkalmas volt, a Bánffy-hutákban ezt az értékes anyagot egyszerűen kidobták a szabadba, ahol az eső minden haszon nélkül szétmosta.

A fenti művelettel nyert lúg a hamu alkáli-sóinak oldata, amelyben káliumkarbonát (szénsavas káli) az uralkodó és a nátrium-sók csak kicsiny részét teszik ki. A gyártás következő fázisának az volt a feladata, hogy ebből az anyagból főzés útján kivonja és szállíthatóvá tegye a sókat. Az erős lúgot tehát az első számú csapalja-kádból az említett öntöttvas üstökbe eresztették vagy hordták át. Az üstökben először a vizet igyekeztek elpárologtatni a lúgból. Besűrítés közben az elpárolgó vízmennyiséget állandóan pótolták újabb lúggal. Ezt a feltöltő lúgot az üst tetejére helyezett oválisalakú, ún. „lúgbotsátó” kádacskából csapon engedték a már fővésben lévő anyagra. Így ugyanis az erősen kifűtött katlan heve a töltőgőz-lúgot is felmelegítette annyira, hogy az a beeresztéskor nem vetette vissza az üstben levő massa forrását. Ezt az előmelegítő edényt általában beépítették a katlanba és fémből készítették, hogy minél gyorsabban átforrósodjék. A Bánffy-hutákban azonban e célnak meg nem felelő faedényeket használtak, és ezzel is jelentősen fokozták a tüzelőanyag pazarlását.

Miután a nedvesség elpárologtatása következtében a lúg vastag péppé sűrűsödött, a feltöltőgőzt abbahagyták és kezdetét vette a szárítás. Előbb a szulfátok, kloridok, majd pedig a kálium- és nátriumkarbonát csapódtak ki köröskörül az üst izzóvá hevített falára. Ha a lúgot eközben nem kavarták, az egész egyetlen kőkemény masszává merevedett az üst falain, úgyannyira, hogy onnan csak kalapáccsal

és vésővel lehetett lefejtetni. Ez az előállítási mód természetesen sok tüzelőanyagot kívánt és a felszerelés nagyfokú, gyors elhasználódásával járt. Az üst falaira kicsapódó sókéreg ugyanis akadályozta a hő bejutását a fővő massa belső rétegei felé. A tüzelést tehát állandóan fokozni kellett, hogy az egyre vastagodó sókéreg mögötti lúg is kiszáradhasson. Az erős fűtés következtében azonban a vasüst sokkal inkább kitágult, mint a kőkatlan s ezért vagy az egyik, vagy a másik könnyen széthasadhatott. Ha nem fűtés közben, akkor a kész hamuzsírnak vasékekkel való lefejtésekor sérülhetett meg az üst. A Bánffy-hutákban minden jel szerint ezzel a módszerrel főzték ki a lúgot.

Az üstből kiszedett nyers vagy — amint a Szi-lágyásban hívták — fekete hamuzsír már értékesíthető árucikk volt. Fehérítve azonban többet lehetett érte kapni, s ezért a Bánffy-huták is kalcinált hamuzsírt gyártottak. A fehérítést, mint a legfontosabb műveletet, azután is maga az üzem végezte, amikor a kilúgozást és a lúgkifőzést már a hamu-égetőkre bízták. A kalcinálástól függött ugyanis a hamuzsír minősége és kereskedelmi értéke.

Kaliban az üstök lehűlése után, a fekete hamuzsírt átvitték a fehérítőházba, mely hasonlóképpen tölgyfa sasokra emelt, paticsfalú zsindelyes épület volt. Ott e félkész árut egy Rozsnyóról hozott kéttáblás mérlegen (kompona) „bemérték“ két bükkfából készült száztízvékás hombárba. Itt tartották mindaddig zár alatt, amíg annyi hamuzsír össze nem gyűlt, hogy érdemes volt a fehérítőkemencét befűteni. A fekete hamuzsírban még bőven találhatók szerves vegyületek. Ezekről kapta barnás színezetét és „fekete“ melléknevét. A kalcinálás célja éppen az, hogy ezeket a színező anyagokat égetéssel megsemmisítse és a nedvességet teljesen eltávolítsa a hamuzsírból. E műveletet egy különleges ke-

menecéberit végezték. Ez általában téglalapalakú, boltozott, alacsony építmény volt, melynek szélessége az üzem nagysága szerint 4—8, hossza pedig 6—12 láb között mozgott. Két végén két ajtó nyílt a tüzelés és közepén egy a fehérítés céljaira. A tűzjáratokat a fehérítő-tér két oldalán vagy alján vezették végig, hogy azt minél erősebben felhevíthessék. A kalcinálómező szájánál a kemence falába beeresztett két horgon egy vasrúd nyugodott, amelynek nekitámaszthatták a nehéz kalcinálólapátot, amíg a kemencében dolgoztak vele. Ajtaján kémlelő nyílást hagytak, hogy a munkás állandóan figyelhesse a fehérítés menetét.

A kemencét a fehérítéshez hat-nyolc órai fokozatosan erősödő fűtéssel hevítették fel. Amikor vörösen izzó belső boltozatán már egyetlen sötét folt sem mutatkozott, a kalcinálótér hőfoka alkalmas volt a hamuzsír berakására. 170—180 kg fekete hamuzsírt raktak be egyszerre, melyet úgy elegyengettek, hogy egyforma vastagságban borítsa a kalcinálótér alját. A fűtéshez csak apróra vágott száraz fát használhattak, mert a kormozódás, a füst elszínezte volna a hamuzsírt. Az erős hő hatására először a víz távozott el a hamuzsírból. Ezt megkönnyítendő, vasgeregelyével vagy pedig vastag kalcinálólapáttal gyakran felkaparták és megforgatták az izzó anyagot. A víz elpárologtatása után a tüzelést mindaddig erősítették, amíg a hamuzsír összes szerves anyagai kékes lánggal el nem égtek. A munkásnak állandóan résen kellett lennie, hogy eléggessen ugyan minden szerves anyagot, de a túlságos hevítéssel ne hozza olvadásba a hamuzsírt, mert az csomósodással járt volna. Sűrűn forgatta hát a vaslapáttal, mert a csomókban az égési folyamat nem mehetett volna végbe. A kezdetben barnás hamuzsír olyan mértékben lett egyre világosabb és végül egész fe-

hér, amilyen ütemben az éghető anyagok megsemmisültek benne. Amikor a kivett próba már legkisebb barnás vagy színes részt sem tartalmazott, a kalcinálás befejeződött. A hamuzsírt gereblyével kivonták a kemence előtti tiszta kövezetre és kihűlés után három-tíz mázsás hordókba (tonnákba) csomagolva raktározták. A jól kalcinált hamuzsír durva szemcsés, kékes vagy vöröses fehér gipszszerű por volt. A fehérítéssel a nyers hamuzsír — víztartalmának megfelelően — állagának 10—20%-át szokta elveszíteni. A Bánffy-hutákban az volt a gyakorlat, „hogy az Calcinirozás által egy Mása fekete hamu zsírból 15 fontnál több apadás fel nem vétetik“ a tiszt elszámolásába.¹⁶⁰

7. Az áru értékesítésének a megszervezése

A tőke megszerzése és a termelés megindítása körüli akadályok legyűrése után Bánffy Pál az értékesítés nehézségeivel találta magát szemben. A válságok között vergődő üzemnek a léte függött attól, hogy termékeinek eladásából mielőbb bevételekhez jusson. Meglepődve kellett azonban Bánffynak tapasztalnia, hogy a korabeli Erdélyben ez sem könnyű feladat.

A szilágysági huták termékei 1816 áprilisában valóban kedvezőtlen körülmények között jelentek meg a piacon. A monarchia pénzügyi krízise újból kiéleződött és megbénította a kereskedelmi forgalmat. Az 1811. évi élmények hatása alatt mindenki újabb devalvációtól félt és a bizalmatlankodó üzletemberek tartózkodtak a köté-

¹⁶⁰ Bánffy-cs. lvt. 1826. évi magyarpatoki számadások. Bánffy Ádám megjegyzései a számadásokra.

sektől.¹⁶¹ A Szentgyörgy-napi vásárra Bánffy hiába vitette el, a fehérítést be sem várva, az áruval telt első hordókat, a hamuzsírkereskedők, — mint láttuk — „a pénz változása félelme miatt“ el sem mentek Debrecenbe.¹⁶² Az általános pangást súlyosbította, hogy az élelem rendkívüli drágasága miatt az üveg-huták jórészt leállottak, a kormány pedig, hogy az árat letörje, megtiltotta a hamuzsír külföldre szállítását.¹⁶³ Ilyen körülmények között valóban nem volt egyszerű feladat piacot teremteni az új üzem termelvényeinek. Mindezek az egész monarchiát sújtó általános, de múló nehézségek voltak.¹⁶⁴ A Bánffy-huták számára azonban sajátosan erdélyi, állandó adottságok is megnehezítették az értékesítést.

Erdélynek ugyanis nem volt olyan fejlett ipara, mely a szilágysági huták termékeit felvehette volna.¹⁶⁵ De nem voltak komoly külkereskedelmi forgalmat lebonyolító piacai sem. Nem kevésbé hiányzott a kiépített nemzetközi összeköttetésekkel és komoly tőkével rendelkező kereskedő rétege. Az egész magyarországi kereskedelem az osztráknak volt a függvénye, az erdélyi pedig még csak nem is közvetlenül, hanem a magyarországin keresztül kapcsolódott be a monarchia forgalmába. Az idegen kereskedők Pesten, Debrecenen, Temesváron túl Erdély felé nem

¹⁶¹ A monarchia pénzügyi válságára vonatkozóan vö. Beer Adolf, *Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrhundert*, Prag, 1877.; Hoffmann Viktor, *Die Devalvierung des österreichischen Papiergeldes im Jahre 1811*. München-Leipzig, 1923; Dománovszky Sándor, *József nádor élete*, Budapest, 1944, I/2.

¹⁶² Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói számadása, 1816. ápril. 19—25-i tétel.

¹⁶³ Bánffy-cs. lvt. Vegyes iratok, Bánffy Pál levele a család elnökéhez 1817. júniusában.

¹⁶⁴ A kialakuló tőkés termelés válságaira vonatkozóan l. Lenin i. m., 312. l.

¹⁶⁵ Vö. Karlovsky Endre, *Erdély ipara a XVIII. század végén* (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896, 217—257. 1.); Kőváry, i. m., 215—233. l.

szívesen merészkedtek. Ide jöttek elibük erdélyi üzletfeleik, itt történtek a kötések, ezek voltak az átvéőhelyek, ameddig az eladónak kellett vállálnia az erdélyi viszonyokból következő sokféle kockázatot. A Napóleon alatti kontinentális zárlat a levantei kereskedelmet részben megint Erdély felé terelte.¹⁶⁶ Ennek hatására a XIX. század elején itt is kezdett kialakulni az új, tőkés nagykereskedő réteg, de a polgárság általában szintén jelentősen megvagyonosodott. Az erdélyi kereskedők zöme azonban ennek ellenére továbbra is a hagyományos módon folytatta tevékenységét — főként a konjunktúra elmúlása után. Működésük főszintere a marha- és gabonakereskedelem maradt. Újabb, gyakorlatukban szokatlan árucikkek nem érdekelték őket, ilyenekbe pénzüket nem fektették bele. Újfajta áruiknak maguk a termelők kereshettek külföldi vevőket.

Ennek a tespedésnek és elzártásnak egyik oka az erdélyi közlekedési viszonyok elmaradottsága volt. A világkereskedelem új, nagy felvevő piacaitól messze eső Erdélynek nem voltak olcsó vízi útjai. A tengelyen való szállítás viszont felemésztette volna a nyereséget. A nagy piacoktól elválasztó tényleges távolságot tovább növelte az utak rosszasága. Ősszel és télen a legtöbb helyen egyenesen járhatatlanok voltak az utak.¹⁶⁷ Mindenre elszánt ember kellett legyen az az idegen kereskedő, aki, ha nem is az áru szállítását, de legalább az Erdélybe utazást ilyen időben megkísérelte. A feudális világ hatalmasai, éppen mert gazdálkodásukat jórészt önellátásra rendezték

¹⁶⁶ Kőváry, i. m., 236—237, 283.; (Bethlen A.), *Ansichten von Siebenbürgen*. H. n., 1818, 6—7. l.; Mérei, *Iparfejlődés*, 35—36. l.

¹⁶⁷ „Még a múlt század közepén 12 ökörrrel vontaták a gyorskocsit Déva körül, s a Feleken ki, mi most alig tart egy órát, 1820 előtt egy nap alig juthatott ki a tavaszi sárban a szegény utas... 1827-en elől egy vonala se volt a honnak, mely egészen készen lett volna“. (Kőváry, i. m., 244. l.)

be, nem ismerték fel a jó úthálózat fontosságát. Mindenki csak a saját birtokainak a határai között gondolkozott, s nem volt hajlandó áldozni közös célok érdekében. De semmivel sem voltak jobbak az erdélyi áruk közvetítése szempontjából annyira fontos magyarországi kapcsolódó utak sem. Amint az esős évszak beállott — írja egy kortárs — az utak „oly képtelen rosszak s hasznavehetetlenek, milyeneket csak az képzelhet, ki eme földet látja. Nedves idővel a szó valódi értelmében posvánnyá válnak, mely posvány által az utak annyira elszívósodnak, hogy sokszor a kocsik belesüllyednek. A főutak ugyan töltöttek, de hol kövezetet rakni nem lehet, ott elsüllyed a fövény s lyukak és süppedékek származnak, melyekben a kocsi megakad.“¹⁶⁸

Érdekes nyomon követni, hogy a fenti általános adottságok miként befolyásolták a Bánffyak hamuzsírüzleteit. Bánffy Pál jól tudta, hogy az erdélyi örmények közvetítésével nem adhatja el hutái termékeit s ezért áruja számára piacot kezdettől fogva Magyarország felé keresett. Itt remélhetett ugyanis legközelebb kapcsolatot a forgalom fővonalaival. Eleinte azt képzelte, hogy a hamuzsír értékesítése is úgy megy, mint a gabona és a marha eladása. Két nagykárolyi kereskedőnél, Grundlnál és Friednél próbálkozott tehát. Előbb, hogy vásárolják meg az üzem egész termelését, majd pedig, hogy közvetítsék az árut a pesti és bécsi üzletfeleikhez.¹⁶⁹ Csak ezek az eredménytelen tapogatózások értették meg Bánffyval, hogy olyan portékát árul, amely elsősorban a nemzetközi kereskedelmi forgalomnak az árucikke.¹⁷⁰ Ha tehát állandó és biztos piacot akar a

¹⁶⁸ Magyar Gazda, 1842, 99. sz. 1577—81. hasáb (Mérei, Mezőgazdaság, 33. l. után idézve).

¹⁶⁹ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói számadásának 1815. aug. 20. és 1816. júl. 17-i tétele.

¹⁷⁰ „A manufaktúra kiterjedt piac, olykor az egész nemzet számára dolgozik“. (Lenin, i. m., 539. l.)

huta számára, akkor ezzel az előtte teljesen ismeretlen nagykereskedelemmel kell a közvetlen kapcsolatot felvennie.

A külföldi kereskedők egyik fő beszerzőhelye Magyarországon a debreceni vásár volt.¹⁷¹ Ide irányította Bánffy is az áruját. Az árak 1816. első felében, a világpiac változásainak megfelelően, hatalmasan hullámoztak. A mozgóerőket nem ismerő Bánffy biztonságérzetét elveszítve tájékozatlankodott a számára idegen világban, amíg az októberi vásáron a véletlen össze nem hozta Bauer Salamon pesti nagykereskedővel. Bauer már harminc éve foglalkozott hamuzsírkereskedéssel s közben megtanulta, hogyan kell a nagyúri eladókkal bántani. Intelligens, a formákra sokat adó, figyelmes ember volt, aki hamarosan megnyerte Bánffy kegyeit. 1817. őszétől kezdve Bánffy Pál igazgatásának a végéig (1820) ő kapta meg a szilágysági huták egész termelését. Bauer talán valamivel kevesebbet is fizetett a piaci árnál, de Bánffy azért a tudatért, hogy biztos, állandó „úri ember” vevője van, szívesen meghozta ezt az áldozatot. A pesti kereskedő készséggel adott Bánffynak a hamuzsírra előlegeket és ezzel végleg magához láncolta őt.¹⁷² Hasonló szempontok vezették Bánffyt debreceni képviselője személyének a megválasztásában is. A császári salétrom-adminisztráció ottani főinspektorát tette meg „Correspondens”-ének és „Depot Aufseher”-ének.¹⁷³

A vevő megtalálásával azonban csak az első nehézség tűnt el az értékesítés útjából. Ezzel egyidejűleg ugyanis mindjárt jelentkezett a második akadály: hogyan lehet az árut a szerződésben vállalt időpontokra eljuttatni az átadási helyül kijelölt Debrecenbe. A Debrecen és Kalin, illetve Magyarpatak közötti

¹⁷¹ Kőváry, i. m., 283. 1.

¹⁷² Bánffy-cs. lvt. Hitelügyek, Bauer levelei 1817—1820-ból

¹⁷³ Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói számadásának 1816. máj. 24-i tétele.

távolság a valóságban ugyan nem nagy, de azzá tették az elhanyagolt utak. Azon nincs mit csodálkozni, hogy amíg a hamuzsírral teli hordók a huták-ból a Réz uttalan útjain lejutottak Magyarvalkóra, vagy Nagyfaluba — ahonnan a karavánok Debrecenbe indultak — valóban állandó veszedelemben forgott az ember, az áru és a vonómarha egyaránt. Őszi és tavaszi időben, vagy amikor a fagy felengedett, külön vontatóiga segítségével nélkül hat ökör sem bírta fel a hutához az üres szekeret. Még a színtelen számadások is csak úgy ontják az erősebbnél erősebb jelzőket az utakkal kapcsolatosan, amikor a fuvartételekre kerül a sor. Tíz napba is beletellett, amíg, ember és állat rettenetes törődésével, megjárták a debreceni piacot. Bár egy igára általában csak 1—2 „tonna“ (hordó) esett, ami kb. 7—8—10 mázsa súlyt jelentett, megtörtént, hogy a terhet le kellett rakni, mert az elcsigázott állatok nem bírták tovább a szekeret. Nem csoda tehát, hogy a szekeresek alaposan meg is kérték a fuvar árát. 50 krajcártól két forint húsz krajcárig is felment a mázsánkénti fuvardíj Debrecenig, — aszerint, hogy éppen milyenek voltak a takarmányárak és az utak. Ősszel, télen és tavasszal a fuvardíj legalább a kétszerese volt a nyárinak. Rossz időjárás esetén pedig semmi pénzért sem lehetett fuvarost kapni erre a nehéz útra. Az árut a kűtűzött időpontra mégis Debrecenbe kellett juttatni, mert az idegen kereskedő nem várakozhatott az átvételre.¹⁷⁴

¹⁷⁴ A hutával való közlekedés „legrettenetesebb útba“, „nagy veszedelemben“ történt. (Bánffy Pál igazgatói számadása, 1816. ápril. 7. máj. 16-i tétel). 1817-ben „a rettentő Havazás s rossz Utak s a Kóst szerfelett való drágasága miatt az alkudott szekeresek között egy is 100 forintért menet s anynyiért jövet sem akarván a Debreczeni Sz. György napi Vásárra menni, sőt az Ökrösöknek is nagyobb része le rakván terheit, kéntelenítettem magam drága 6 Lovaimat oda fárasztanom...“ — jegyzi fel számadásába B. Pál (Bánffy-cs. lvt. Bánffy Pál igazgatói számadásának 1816. máj. 24-i tétele).

A hamuzsír átadása mindig a debreceni nagyvásárok alkalmával történt: Vízkeresztkor (jan. 6), Szent György napkor (ápr. 24), Lőrinc napkor (aug. 10) és Szent Mihály napkor (szept. 29). Az ésszerű megoldás bizonyára az lett volna, hogy a szállítókat még az esős évszak beállta előtt bonyolítsák le és az árut Debrecenben raktározzák. A raktározással járó költségektől azonban, amelyek természetesen az eladót terhelték volna, a Bánffyak idegenkedtek. De kénytelenek voltak megmaradni a primitívebb megoldás mellett azért is, mert forgótőke hiányában az üzem egyik vásártól a másikig csak úgy folytathatta a munkáját, ha termelvényeit mindjárt pénzzé tette.

Tanulságos megfigyelni azt is, hogy a Bánffy-huta miként alkalmazkodott a kereskedelmi élet által megkövetelt, de a feudális mezőgazdaságban ismeretlen pontossághoz, egyöntetűséghez. A hamuzsír-kereskedelemben az volt a szokás, hogy a termelő üzem mindegyik tonnára rásütötte a maga védjegyét és a piacra küldött hordókat folytatólagos sorszámozással látta el. Az átadáskor ti. a vevő csak néhány tonnát bontott fel, a többit csupán mázsálás útján ellenőrizte. Ha tehát a hutában az áru minősége, vagy mennyisége körül valami visszaélést követtek volna el, ezzel a módszerrel a nagykereskedő vevőinek a károsodását bármikor visszaháríthatta a termelő üzemre.

A Bánffy-huták hamuzsírjával kapcsolatosan kezdetben az volt a panasz, hogy túlságosan vastagdongájú hordókba csomagolják, ezek önsúlya túl nagy, a szállítási költség tehát túlságosan megterheli az árut. Nehezen szokták meg a huta pintérei azt is, hogy a tonnákhoz mindig kiszáradt fát használnak. A nyers fából készült hordó ugyanis szintén nehéz volt, a dongákban levő nedvesség pedig kártékonyan befolyásolta a hamuzsír minőségét. A pontos mázsálást és a minőségenkénti csomagolást

csak Bánffy Ádám követelte meg alkalmazottaitól nagyon szigorúan.

Amikor a huta igazgatóságában Bánffy Pált Bánffy Ádám követte, az értékesítés terén is komoly változások történtek. Bauer privilégizált helyzete megszűnt, mert az új igazgatót az üzletkötéseknél már egyedül a minél magasabb ár elérése vezette. Ezért közvetlenül az osztrák kereskedőkkel igyekezett vásárt kötni és arra törekedett, hogy a szilágysági hamuzsírüzletet minél nagyobbra fejlessze ki. 1822. elején megállapodott tehát Leidesdorf bécsi céggel, hogy évente 6—700 q hamuzsírt szállít részére Debrecenbe.¹⁷⁵ Hogy a „Contractus kötése szerint a jövedelem és Nyereség haszna annál többre neveltethessék“, a kalotaszegi havasok kitermelésére Nagysebesen is hutát állíttatott fel.¹⁷⁶ Az 1822-vel kezdődő néhány esztendő volt a Bánffy-huták fénykora: ekkor érték el teljesítőképességük tetőfokát. Az évente piacra kerülő 6—700 q kalcinált hamuzsír mennyisége mindennél jobban tanuskodik az üzem jelentős növekedéséről.

8. Az üzemek lehanyatlása

Az új igazgató mozgékony-sága, az üzleti életben való járatossága a legszebb kilátásokkal kecsegtetett, amikor 1825 elején újabb gazdasági világrázis következett be. Hitelhiány bénította meg Európá-szerte a kereskedelmet; a mezőgazdasági termékek

¹⁷⁵ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 20/1821, 25/1822. márc. 14. jkvsz.

¹⁷⁶ Az 1824—28 között működő nagysebesi huta, az újabb gazdasági válság következtében, nem válthatta be a hozzáfűzött reményeket. A negyvenes években újból felmerült a hamuzsír-gyártás terve, komolyabb méreteket azonban a kalotaszegi Bánffy-erdőségekben ez az üzlet nem öltött, mert akkor itt már kibontakozott a Sebeskörösön lebonyolódó nagyszabású, tőkés fakereskedelem.

ára hirtelen leesett.¹⁷⁷ Ennek az 1830-ig tartó gazdasági válságnak a hatása alól a Réz vadonjába települt Bánffy-huták sem vonhatták ki magukat. 1825 tavaszán Koblentzer Móric bécsi kereskedő, az előző évi szerződés értelmében, a hamuzsír mászáját még 24 forintért vette át Debrecenben. Új szerződést kötni azonban Koblentzer már csak azzal a feltétellel lett volna hajlandó, ha Bánffy ugyan ezért az összegért Pestig szállítja el saját költségén az árut.¹⁷⁸ Miután ezt a kötelezettséget Bánffy nem vállalta, 1825. augusztusában már csak 20 forintos alkut sikerült kötnie Löwy Mayer és Schwarzenberg pesti céggel.¹⁷⁹ Amikor pedig egy év múlva ez a szerződés is lejárt, olyan csekély árért kérték a hamuzsírt, hogy Bánffy nem adta el, hanem raktározta a hordókat Debrecenben.¹⁸⁰ Az értékesítési viszonyok még a következő évben sem javultak, mert a magyarországi piacokon nagy volt a kínálat, a külföldi kereslet pedig nem akart megindulni. A termelés folytatásához azonban pénzre volt szükség s így Bánffy 1827 tavaszán a huták következő esztendei termelését kénytelen volt Ebner és Kohn pesti kereskedőknek mázsánként 16 forintért elvesztegetni.¹⁸¹ 1828 elején annyira kedvezőtlenek voltak a kilátások, hogy Bánffy nemcsak örömmel kapott Löwy Mayer 14 frt. 15 krajcáros ajánlatán, hanem sietett a szerződést mindjárt két esztendőre megkötni, hogy az újabb veszteségektől legalább addig mentesüljön.¹⁸² Ezzel sikerült átvészelní a válságos

¹⁷⁷ Iványi-Grünwald, i. m., 13—15. l.

¹⁷⁸ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 36/1825. jkvsz. L. még Koblentzer 1825. ápril. 1. és máj. 3-i levelét a Hitelügyek csomójában.

¹⁷⁹ Bánffy-cs. lvt. Az 1825. aug. 15-én kötött szerződés a Hitelügyek csomójában található.

¹⁸⁰ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 17/1827. márc. 22. jkvsz.

¹⁸¹ Bánffy-cs. lvt. Az 1827. ápril. 30-án kötött szerződés a Hitelügyek csomójában található.

¹⁸² Uo., 1828. ápril. 21.

éveket, amíg aztán végre 1830-ban újból megélénkült a kereskedelem. Ennek az évnek a tavaszán Bánffy 25 forintos mázsánkénti áron kötötte le a huták egész évi termelését Boskovits Jakab pesti kereskedőnek.¹⁸³ 400—700 q hamuzsír szállításáról szólott az egyezés, s úgy látszott, sikerül újra felvirágoztatni a halódó üzemet. Ekkor derült azonban ki, hogy a megelőző évek erőltetett kitermelése jórészt felemésztette a hamuégetésre alkalmas faanyagot. A dekonjunktura alatt olcsó pénzért elvesztegették a nyersanyagot: kimerültek a közös erdők.

Ennek ellenére Bánffy Ádám nekilátott, hogy a kínálkozó jó pénzszerzési alkalmat mégse szalassza el. Hamuégetői számára bérbe vette Bánffy Zsigmondnak a Kalinnal szomszédos Várerdeje nevű majorság-erdőjét, újabb szlovák telepeseket toborzott a hutákhoz, megszervezte a rézaljai falvakban a tűzhelyi hamu gyűjtését, a kisvállalkozóktól összevásárolta a fekete hamuzsírt és azt is kalcináltatta.¹⁸⁴ Az üzemek lehanyaglását azonban így sem sikerült feltartóztatnia. A kiadások felemésztették szinte a teljes bevételt. Ezek a hiábavaló erőfeszítések, majd pedig 1831-ben a magyarországi kolera miatti határzár által okozott nehézségek elvették Bánffy Ádám kedvét a közös hamuzsírüzlet folytatásától. A neki jutó részesedés olyan kicsire apadt le, hogy azért nem tartotta többé érdemesnek lusta rokonai helyett fáradni. 1833-ban kijelentette tehát,

¹⁸³ Bánffy-cs. lvt. Az 1830. ápril. 26-án kötött szerződés a Hitelügyek csomójában található.

¹⁸⁴ Uo., Bánffy Ádám összesítő elszámolásaiban a Várerdejéért fizetett bérösszeg tételei. — „Látván, hogy jó Árron tettem alkut, s hogy az Rezen az hamusírra alkalmas fák nagyon megkevesettek, ennek kipótlására tsak hogy mentől több materiát készíttsek, az Falukon szedettem fel az hamut, úgy szintén az kevés számban főzni szokott zsidóktól hamuzsírokat meg vettem, azt a Fabrikákban újra calciníroztattam“ (Uo.) A szlovákok telepítésére: Praesid. 10/1846. febr. 21.

hogy a hutákat csak abban az esetben vezeti tovább, ha nem kell elszámolnia, s a család megelégszik az általa befizetendő évi 800 forinttal. Ehhez a gazdálkodáshoz sem fűzhetett nagy reményeket, mert kikötötte, hogy „ha esztendő alatt ezen manipulációba kárát tapasztalná... az egész Hutát... a familiának resignálhassa.”¹⁸⁵ Valamelyes nyereséget azért e szerényebb keretek közötti üzlet is hozhatott, mert 1839-ig évi 800, majd pedig 600 frt. bérért ő használta a hutákat. 1840-re azonban annyira kimerült a közös erdők hamuzsírnak alkalmas fakészlete, hogy Bánffy Ádám nem ragaszkodott többé az üzemekhez. Ekkor a kalini erdőt felosztották a családtagok között, a huta felszerelését pedig elárverezték. Ezzel Kalinban végleg megszűnt a hamuzsír főzés.¹⁸⁶

A negyvenes évektől fogva azonban a hamuzsír újra egyre keresettebb cikk lett a magyarországi piacon. S ez a kereslet változott formában új életre hívta a hamuzsír főzést a Rézen. A Bánffyakat korcsma-árendásaik szakadatlanul ostromolták, hogy erdőikben engedjék meg a kivénült fák elhamvasztását. 1842-ben Mayer Jákob, jázi árendás, a perjei öreg csererdőt kérte és a fák százáért egy ezüst forintot ígért.¹⁸⁷ 1843-ban Heszler József krasznai, majd Izsák Ferenc, nagyfalusi bérlő, a bogdánházi kis csererdőre vonatkozóan tett hasonló ajánlatot.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 23/1833. jkvsz.

¹⁸⁶ A huta körüli munkás-települést eleinte fel akarták oszlatni, a munkásokat pedig más erdőikben kívánták hasznosítani. A telepesek jó része azonban, éppen a Bánffy Ádám-féle bérlet következtében, nem került el Hármaspatakról. A családi gyűlés 1834. márc. 4-én azt az utasítást adta az inspektornak, „hogy a Kalinból és Rubinból az Hamut égető Tótokat kiszállítván, őket a közös nagy Rézbe telepítse által és vélek ez után ott folytattassa az Hamu Zsír főzést...” (Bánffy-cs. lvt. Praesid. 3/1839, 60/1841., Vegyes iratok).

¹⁸⁷ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 150/1842. szept. 16.

¹⁸⁸ Uo., 120/1843. aug. 4. 122/1843. júl., 132/1844. aug. 5.

1024
Ugyanekkor Kálmán Izsák, valkói árendás, a Ballaháza és Tótfalu határán lévő erdőt, Rozman Jakab pedig a nagysebesi és csucsai bükkösöket kérte hamuéletésre.¹⁸⁹ 1840—1848 között e kisvállalkozók egész sor helyen főztek házi kezelésben fekete hamuzsír, melyet kalcinálás nélkül vittek a piacra. A kalinihoz hasonló komoly üzem azonban többé már nem keletkezett a Bánffy-uradalomban. A Bánffyak közös vagyonkezelését vezető Bánffy Ádám tapasztalatból tudta; hogy az egymástól távol fekvő apró-cseprő erdőkben nem érdemes hutát állítani. Jövedelmezőbbnek tartotta az erdőket kitermelésre kisbérllőknek átadni úgy, hogy azok minden mázsa fekete hamuzsír után fizessenek hat forint negyven krajcárt. A szilágysági hamuzsír-főzéstől a Bánffy család tagjai közül egyedül a tapasztalatlan fiatal Bánffy Albert várt nagyobb jövedelmet. A perjei erdőt a maga számára bérelte ki, hutát is építtetett oda, de a kitermelést albérllőre bízta rá. Hihetőleg üveggyár alapítása volt a szándékában, mert 1843-ban, bizonyára tapasztalatok és szakmunkások szerzése végett, Csehországba is elutazott.¹⁹⁰

A kisbérllők említett vállalkozásain kívül Magyarpatakon is tovább folyt a hamuzsír-készítés, de szintén szerény keretek között. Ezt a hutát 1840-ben Bánffy Ádám praefectusa, Kőmes János bérelte ki hat esztendőre évi 800 forintért.¹⁹¹ Minthogy azonban a jó fakészletek már kimerültek, Kőmes az erdő kíméletlen pusztítására és a munkások fokozott kizsákmányolására alapozta a számítását. Vele kezdődött el a magyarpataki erdőkben a vad rablógazdálkodás, amelyet utódja, Izsák Náthán még kíméletlenebbül folytatott. 1846-ban az agyonhaj-

¹⁸⁹ Uo., 133/1843. szept. 5, 138/1844. szept. 13.

¹⁹⁰ Bánffy-cs. lvt. Praesid. 42/1843. aug. 17, 69/1843. máj. 14, 151/1843. okt. 12.

¹⁹¹ Bánffy-cs. lvt. Prot. fam. 10/1840. jkv. sz.

szolt munkások, csak hogy szabaduljanak a bérlők-től, kérték a Bánffyakat, hogy az elfiatalosodott erdőkben szüntessék be a hamuégetetést, mentesítsék őket a hutához való munkától és bocsássák őket jobbágy-taxára. A bérlők ugyanis veréssel kényszerítették őket a szaporátlanná vált hamuégetésre. Kérésüket azonban a Bánffyak elutasították, mert az új bérlő ezer forintot is hajlandó volt megadni.¹⁹² Izsák még 1848 tavaszán is úgy tájékoztatta a Bánffyakat, hogy kb. öt évig lehet Magyarpatakon hamuzsirt készíteni „oly móddal, a mint most folytatódik az, ti. messze égetik a Tótok és az hátaikon viszik a hutába“.¹⁹³ Az egykor kenyeret adó hamuégetés ilyen módszerek mellett csapássá vált a telepések számára, amelytől minden áron szabadulni akartak. Ezzel ugyanis már nem kerestek annyit, hogy megélhettek volna belőle; emiatt viszont nem maradt idejük sem „sovány és vad“ földjeik megművelésére, sem pedig olyan munkára, amiből megszerezhetnék volna a kenyerüket. Már 1846-ban arról panaszkodtak a Bánffyaknak, hogy éhhalál fenyegeti őket.¹⁹⁴

Érthető tehát, hogy 1848-ban, a nagy változások hírére, a magyarpataki szlovák munkások is megmozdultak és megtagadták a hamuégetetést. A bérlő, a Bánffyak segítségével, elintézte ugyan, hogy Kraszna megye utasítsa őket a munka folytatására, de azok a minisztériumhoz fellebbeztek.¹⁹⁵ A huta-munkások azonban nem voltak úrbéressek, annakidején majorsági földekre települtek, a polgári „jobbágyfelszabadítás“ tehát még attól is megfosztotta

¹⁹² Bánffy-cs. lvt. Praesid. 10/1846. — „A Huta már ki lévén adva árendába, a Hutások kérése nem teljesíthetetik“ — szólott a családi gyűlés döntése. (Praesid. 11/1847.)

¹⁹³ Uo., Praesid. 7/1848.

¹⁹⁴ Uo., Praesid. 10/1846.

¹⁹⁵ Uo., Praesid. 15/1849.

őket, amijük addig volt. Felszabadulásukkal ők valóban megszabadultak minden földjüktől, mivel azok, mint allodiális birtokok a Bánffyakat illették. A megszorult emberek végül 1851-ben kénytelenek voltak kiegyezni a Bánffyakkal. Az egykori hutamunkások „minden egyes háztól vagy füsttől... évenként 36 ezüst krajcárt és két napszámot“, földjeik köble után pedig 30 pengő krajcárt tartoztak fizetni.¹⁹⁶ Így kerültek az úrbéri kötöttségtől korábban mentes magyarpataki hamuzsírkészítők a jobbágyság eltörlése után féljobbági függésbe. Ekkor indult el az itteni lakosság a rézaljai parasztság közös útján.

Az első állandó települések 1816-ban tűntek fel a kalini és a magyarpataki erdőkben. 1852-ben Magyarpatakon már 128 család élt, akik munkájukkal, a hamuégetés mellett, 1466 köből 399 öl nagyságú erdőt alakítottak át szántófölddé.¹⁹⁷ 1890-ben a község 1412 főt számlált és e népesség 1297 katasztrális hold szántón és 823 katasztrális hold réten, legelőn gazdálkodott. 1930-ban a népszámlálók e szétszórt hegyi településben 1599 lakót találtak.

A kalini huta körül kialakult mai Hármaspataknak 1847-ben 510, 1890-ben 746, 1930-ban pedig 891 lakója volt. A község népe 1895-ben 566 katasztrális hold szántón és 446 katasztrális hold réten és legelőn gazdálkodott.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Uo., Praesid. 28/1853, 29/1853.

¹⁹⁷ Uo., Praesid. 29/1853.

¹⁹⁸ Magyarpatakra vonatkozóan 1. Boér Miklós: Egy tót telepítés a Réz-hegységben (Erdély, VII. (1898), 90—92. l.) Statisztikai adatok: 1847 és 1890: Petri, Szilágy vármegye monographiája. H. n., 1902. IV. 39—40. l.; 1930: Recensământul general al populației României din 29 Decembrie 1930. București, 1938. — Kalini statisztikai adatok: 1847, 1890: Petri, i. m., III, 560. l.; 1930: Recensământul.

9. A vállalkozás mérlege

Az alábbi táblázat mentesít a szilágysági huták termelésének és jövedelmezőségének hosszabb elemzésétől. A vállalkozás által megforgatott 208 306 forint a maga idejében tekintélyes összeg volt, különösen az erdélyi kereskedelem akkori viszonyai között. Az üzemnek a vidék életére gyako-

K i m u t a t á s

a Bánffy-hutákban termelt hamuzsir mennyiségéről és az annak eladásából származó bevételekről

Év	Készült hamuzsir		font	Eladási alapár		Bevett összeg		Gyártási költség	
	t.	mázsa		frt.	kr.	frt.	kr.	frt.	kr.
1815/6	104	kb. 330	—	—	—	16 727	17	52 397	47
1816/7	132	487	31	30, 34, 42 Rft.		17 883	18		
1817/8	88	342	54	25		8 893	36		
1818/9	93	461	34	30, 32 frt.		14 296	23		
1819/20	55	442	41	24, 26, 29 frt.		15 030	10	9 143	6
1820/1	kb.	600	72	21, 23 frt.		15 263	54		
1821/2		444	65	23, (?) 9 frt.		12 163	31		
1822/3		657	94	9 frt., 9 frt. 30 kr.		17 274	26		
1823/4		718	75	9 frt. 30 kr.		20 984	30	10 180	9
1824/5	117	734	11	9 frt. kb.		16 515	kb.	24 805	
1825/6	86	575	40	8 frt. kb.		11 500			
1826/7	89	576	65	16 frt.		9 216			
1827/8	112	687	35	16, 14 frt. 15 kr.		10 457	7	8 922	15
1828/9	80	419		14 frt. 15 kr.		5 959	50	4 984	70
1829/30	42	263	8	14 frt. 15 kr., 25 frt.		7 409	27	5 755	24
1830/32	62	397	2	25 frt., 16 frt. 15 kr., 21 frt. 15 kr.		8 720	96	9 675	20
1815-32	1379	8138	27			208 306	25	143 286	26

Megjegyzések a táblázathoz: A pénzüsszegek váltócédulákban értendők. Tehát két és fél váltócédula kitesz egy ún. konvenciós forintot! — 1820—21-ben a feltüntetetteken kívül ismeretlen áron is adtak el hamuzsirt. — Az 1824—27. közötti gyártási költségeket Bánffy Ádám összesítő feljegyzése alapján rekonstruáltuk. — Az 1827—32. évi adatok Bánffy Ádám összesítő „Jegyzés”-éből valók, mely a Hitelügyek csomójában található.

rolt hatását még az is fokozta, hogy a hamuzsírkereskedésből származó összegek nagyobb része (143 286 frt.), termelési költségek alakjában a részaljai lakosság körében maradt. Minthogy pedig a hamuzsírkészítésbe nem a telkes gazdák, hanem a jobbágyvilág nincstelenjei vagy menekültjei kapcsolódtak be, ezek az összegek elsősorban az agrárszegénység számára teremtetek újabb életlehetőségeket.

Mai mértékkel mérve, nem sok az a 8 138 mázsa 27 font fehéritett hamuzsír, amelyet a Bánffy-huták tizenhatévi fennállásuk alatt termeltek. Látszólag a tiszta jövedelem sem állott egyenes arányban az üzem megteremtésére és fenntartására fordított energiákkal. Ha ti. a bevételek összegéből levonjuk a termelési költségeket (143 286 frt.) és az üzem felépítésére tett kiadásokat (kb. 15 479 frt.), joggal kérdezhetjük: érdemes volt-e a nyereségként fennmaradó kb. 49 540 forint 41 krajcárért (tehát kb. évi 3 000 frt. haszonért) fenntartani a hutákat.

Még kérdésesebbé válik az üzem jövedelmezősége, ha azt is megvizsgáljuk, hogy ezért a 8 138 mázsa hamuzsírért mennyi erdőterületet prédáltak fel, illetve mennyi fát hamvasztottak el.¹⁹⁹ Minthogy 1 000 rész bükkfából 1,45 rész, tölgyfából pedig 1,53 rész hamuzsír lett, a Bánffy-hutákban előállított 8 138 q áruért (a gyártáshoz szükséges tüzelőanyagot is beleszámítva) összesen kb. 57 751 vagon (per 10 000 kg) fát kellett elhamvasztani. Ez a hatalmas fatömeg pedig — hektáronként 25 vagon véve alapul — nem kevesebb, mint 2 310 hektár (= 4 015 katasztrális hold) legjobb állapotban lévő erdőterület teljes hozamával egyenlő. A hamuége-

¹⁹⁹ Az alábbi számítás Fischer Jenő (Kolozsvár) erdőkitermelési szakértő munkája. Szíves segítségét ezúton is őszintén köszönöm. Vö. Bolley, i. m., II. 219—220. l.; Krünitz, i. m., 456. l.

tők azonban — mint láttuk — nem termeltek ki egyes erdőrészeket teljesen, hanem csak a céljaiknak legmegfelelőbb fákat hamvasztották el. Ez viszont azt jelenti, hogy a hamuzsírgyártással együttjáró erdőpusztítás nem korlátozódott az említett 4015 katasztrális holdra, hanem sokszorosán nagyobb területen lerontotta a faállomány minőségét. Aligha túlzás tehát annak a feltételezése, hogy a kalini és magyarpataki hamuégetés kb. 30—40 ezer katasztrális hold erdőterületen érezte a maga pusztító hatását. Mohóság dolgában tehát már a születő kapitalizmus sem maradt el későbbi változata mellett. A Bánffyak szilágysági erdőpusztítása beszédes példája annak a lelkiismeretlen rablógazdálkodásnak, amely a kapitalizmus idején, annak kezdetétől fogva Erdély gazdasági kincseivel folyt.

A fenti számok tükrében bizony egészen másként fest a szilágysági hamuzsírüzlet, mint ahogyan azt Bánffy Pál 1815-ben családja tagjai előtt kiszínezte. Tipikus szülötte volt ez a vállalkozás a kezdődő kapitalizmus korának; azoknak az időknek, amikor mindenki mindenből pénzt remélt elővarázsolni és a realitásokkal nem sokat törődve, meg akarta nyergelni a szerencséjét. A feudalizmus bekövetkező általános válsága után ezeket a gyengén megalapozott ipari üzemeket többnyire el is seperte. A régi vezetőréteg érezte, hogy hatalmának anyagi alapjai meginogtak. Új jövedelmi forrásokat igyekezett tehát nyitni, hogy a kapitalizmussal feltörő polgárság ellenében megtarthassa pozícióit. Olyan üzleti vállalkozásokkal próbálkozott, mint amilyenekkel a polgárok gyarapították vagyoniukat — de a polgárok gazdasági tapasztalatai nélkül. Ezekben az években, amikor a feudális termelési mód Erdélyben is már alapjaiban megrendült, a

birtokosságnak nem számított, hogy mekkora áron jut pénzhez.²⁰⁰

A hamuzsírhuta keveset jövedelmezett, de a Bánffyak mégis fenntartották azután is, amikor már nem álmodoztak mesés bevételekről; egyszerűen azért, mert pénzt hozott a házhoz. S hozzá onnan, ahonnan eddig bevétel nem volt, s az adott körülmények között más formában nem is lehetett. A szilágysági erdőkben ugyanis a Bánffyak, megfelelő vízi út hiányában, nem vezethettek be olyan üzletszerű fakitermelést, mint a kalotaszegi havasaikon. Az erdőknek hamuzsírégetés által való hasznosítása pontosan beillett a rövidlátó feudális erdőgazdálkodás felelőtlen módszerei közé.²⁰¹ A nyugati ipar a keleteurópai országokban, saját érdekében, igyekezett ezt a hallatlan anyagpazarlással járó erdőki-termelési módot a kezdődő kapitalizmus korában is fenntartani. Az erdélyi nagybirtokos, orosz társához hasonlóan, látta, hogy pénzt csakis „polgári” módszerekkel, kereskedés és iparosítás által szerezhet. A tőke és a szakismeret hiánya, valamint a kényelem szeretete azonban visszatartotta a nagyszabású vállalkozásoktól. Kapva kapott tehát a külföldi kereskedelem által felkínált olyan viszonylag könnyű megoldásokon, mint amilyen a hamuzsírégetés volt. Az a gondolat meg sem fordult az erdélyi nemes fejében, hogy pillanatnyi kis bevételekért, erdői tönkretétele által mekkora jóvátehetetlen károkat okoz a társadalomnak, de végeredményben önmagának is.

Láttuk azokat a nehézségeket, amelyekkel a feudális Erdélyben egy aránylag kicsi tőkebefekte-

²⁰⁰ A birtokosnak „a tönkremenés veszélyének súlya alatt, akarva, nem akarva számot kellett vetnie a társadalmi viszonyok összességével, mégpedig nemcsak a saját országáéval, hanem más országokéval is, amelyekkel a világpiac kapcsolatba hozta.” (Lenin, i. m., 310. 1.)

²⁰¹ Juhász, i. m., 562—573. 1.

tést és kevés szakembert kívánó ipari üzem megteremtése járt. A történetkutató akármerre fordítja tekintetét, az erdélyi gyáripár bölcsője körül ugyanazokat a szerény méreteket és nagy nehézségeket látja, mint amilyenekkel a szilágysági huták esetében találkozott. Egy elmaradt és halálraítélt világ időszerűtlen berendezkedése fojtogatta itt a modern élet bontakozó csíráit. A XIX. századeleji gazdasági konjunktúra Erdélyben is végleg felbontotta a feudális vezetőosztály érdekegységét. A tönkremenőket, eladósodottakat feltartóztathatatlanul sodorta a polgárság életformája felé. Akik mozgékonyabbak, szerencsésebbek, s főként gazdaságilag erősebbek voltak, azok tőkés üzemmé igyekeztek birtokaikat átalakítani. Az olyan figurák azonban, mint Bánffy Ádám, a XIX. századeleji Erdélyben egészen kivételesek.

A szilágysági hamuzsírgyártás jellemző példa arra, hogy a válságba jutott feudális vezetőosztály milyen módon kereste a kiutat a rendszer bomlásával állandóvá vált pénztelenségéből. Bár a megoldás régi és gazdaságosság tekintetében nagyon kétesértékű volt, a „fábrica“ alapításában mégis kifejezésre jut a Bánffyak szándéka új gazdasági módszerek alkalmazására. Mindez azonban, a többi új földesúri vállalkozás esetében is, a körülmények kényszerítő nyomására történik, és végső célja a bomladozó feudalizmus megtámasztása fejlettebb gazdasági módszerekkel, a kapitalista gazdálkodás elsajátítása a régi vezető osztályok pozíciójának a megerősítése érdekében. Ezek a szándékok azonban nem vethettek gátat annak, hogy a születőben lévő új, tőkés rendszer csírái állandóan ne erősödjenek — nem kis mértékben éppen e próbálkozások következményeként — magának a feudális nagybirtoknak a keretei között is. A technika, a termelőerők és a termelési viszonyok terén az előbbieket során tett megfigyelések feljogosítanak arra, hogy a Bánffyak

szilágysági hamuzsírhutáit megkülönböztessük a feudalizmus tipikus manufaktúráitól. Átmenetnek kell tartanunk ezt az üzemet a régi „feudális“ és a Lenin által bemutatott tőkés manufaktúrák között. Erős szálak fűzik a feudalizmushoz, látszólag azt szolgálja ki. Ennek ellenére bőven vannak már clyan vonásai, amelyeknek az alapján a Bánffy-huták is a kapitalizmus szerény előhírnökeinek tekinthetők és így értékelendők.²⁰² Ez a vállalkozás szintén rést nyitott a feudális termelési mód kizárólagosságán és ezzel hozzájárult a dermedt régi világ aláaknázásához.

A szilágysági hutákat minden kétségen kívül az a szándék hívta létre, hogy általuk egy eladósodott nagyúri család tagjai új jövedelmi forrásokhoz jussanak. A kérlelhetetlen történelmi fejlődés azonban ezt az üzemet is, amelyet az osztályuralom megerősítésére szántak, a dolgozó emberiséget felszabadító munkásság egyik szerény hazai melegágyává avatta. A Réz-hegységnek a jobbágy-földesúri viszonyból menekülő, vagy abból, a földtől való megfosztás révén már „megmenekült“ szlovák és román lakói ugyanis a két hutában új életlehetőségeket találhattak maguknak. A kizsákmányolástól ugyan itt sem mentesülhettek. Megmenekültek azonban a kizsákmányolás akkor általános feudális formájától. A huták körüli fizetett munkásság pusztá léte is messze vidékek jobbágysága előtt kézzelfoghatóan bizonyította, hogy lehet élet feudális kötöttségek és gyámkodások nélkül. Hirdette, hogy van más út is a dolgozó ember számára, mint amit egyedülinek és változhatatlannak állítottak előtte. Ez az út is — miként az osztálytársadalmak mind-

²⁰² A tőkés ipar fejlődési szakaszaira, a tőkés manufaktúra jellegzetességeire és a munkásság itteni viszonyaira l. Lenin, i. m., 431, 536—542. l.; A manufaktúrák fejlődésére általában l. Marx—Engels: A német ideológia. Budapest, 1952. 41—48. l.

egyik állomása — nyomorúsággal volt teli, de legalább a jobbágyságénál szabadabb életet ígért az elnyomottaknak. A terméketlen hegyvidéken ezeknek az új településeknek a léte az ipari munkához kapcsolódott. Amikor tehát a hamuzsírtermelés megszűnt, a tenyérnyi földdel rendelkező magyarpataki és hármaspataki (kalini) erdőmunkások is besorozódtak a kialakuló tőkés termelés ún. rejtett tartalékseregébe.²⁰³ Abba a nyomorbrigádba, amelyet könnyen mozgósítani lehetett, valahányszor a tőkésnek igénytelen, olcsó munkaerőre volt szüksége. E két eldugott falucskában erdőkitermeléshez, bányamunkára mindig akadt potom pénzért munkás. A derna-tatarosi aszfalt-, a bodonosi és nagybáródi kőszénbánya és a XIX. század utolsó negyedétől fogva a Réz bihari oldalán kiépülő többi vállalat innen nyert legkönnyebben munkásokat, minthogy itt a földművelés nem is válhatott a megélhetés alapjává.

A Bánffyak hamuzsír-hutáinak a munkája által az emberi település a XIX. század elején a Réznek olyan tájait hódíthatta meg, amelyeket a feudalizmus a saját termelési eszközeivel korábban hiába ostromolt. Ez a nehéz természeti körülmények között meggyökeresedő élet azonban mind a feudális, mind pedig a kapitalista kizsákmányolás idején méltatlan volt a dolgozó emberhez, mert izzadságának bérét mindig mások fölőzték le. E hegyek lakói részére a boldogabb és gazdagabb emberi életet csak a szocializmus hozhatja el a maga iparosítási és erdőgazdasági programjával.

²⁰³ Marx Károly: A tőke. Budapest, 1948. I. 694. I.; Lenin, i. m., 523. l.

TARTALOM

<i>A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története</i>	5
1. A feudális nagybirtok válsága és az erdőgazdaság új szerepe a XIX. század elején . .	7
2. A XIX. századeleji gazdasági konjunktúra hatása az erdélyi feudális világra	16
3. A hamuzsírgyártás és kereskedelem múltja Erdélyben	30
4. A szilágysági huták felállítása	38
5. Az üzem munkaviszonyai	51
6. A huták és a termelés leírása	70
7. Az áru értékesítésének a megszervezése . . .	81
8. Az üzemek lehanyatlása	88
9. A vállalkozás mérlege	95

T. 2666

A könyv szerkesztője: Fodor Ernő.
Technikai szerkesztő: Papp Károly.
Korrektor: Teleki Sándor.

A nyomdai munkák megkezdése: 1956. X. 23. A
nyomás megkezdése: 1956. XII. 1. Példányszám:
800 + 110. Papír: 65 g-os félfamentes. Alak:
84 × 108/32. Kiadói ívek száma: 5,16. Nyomdai ívek
száma: 3,25+1 melléklet. Megrendelés száma: 13. E.:
C2605. Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számá-
ra: 330,113. Kis könyvtárak számára: 330.

Nagyváradai Nyomdaipari Vállalat nyomása.